

EN SØNDERJYDSK PRÆSTEGAARD I 1864

DAGBOGSOPTEGNELSER AF PASTORINDE IDA GAD

VED

BJØRN KORNERUP

1864 danner et saa dybt Skel i Danmarks nyere Historie, at det er naturligt, at den historiske Betragtning atter og atter vender tilbage til dette Skæbneaar. I Tidens Løb er der fremdraget adskilligt værdifuldt Kildestof til Belysning af Stemninger og Tilstande i 1864, men endnu findes der sikkert meget, som ikke er almindelig bekendt. En særlig Gruppe af Kildematerialet bestaar af Optegnelser og Breve fra sønderjydske Præstegaarde¹. I det følgende skal der meddeles et Bidrag af denne Art.

Den 26. Juni 1862 var den 37aarige Kateket ved den frie danske Menighed i Flensborg HENRIK GEORG CLAUSEN GAD blevet udnævnt til Sognepræst i Adsbøl og Graasten i Sønderborg Provsti, men allerede halvandet Aar senere kom Krigen, som paa afgørende Maade forandrede Forholdene i hans Tilværelse. Hans fredelige Hjem i Adsbøl maatte bl. a. opleve en Række Besættelser af fremmede Tropper, der huserede slemt og voldte ham store Tab.

Pastor Gads Hustru, AUGUSTA IDA f. TVERMOES (1835-1908), aabenbart en vaagen og handlekraftig Kvinde, maatte under disse Besværligheder i høj Grad bære Dagens Byrde og Hede, men hun havde dog Aandsstyrke nok til at besinde sig paa, hvad hun oplevede, og Dag efter Dag at nedskrive en Beretning om Tildragelserne i sit Hjem. Dette skete i en Række Breve i Dagbogsform, rettede

---

¹ Se saaledes Simonia Rørdams Erindringer fra Satrup (Sønderjylland 1864-1919, udg. af Erling Rørdam, S. 31-35). N. L. Feilbergs Breve fra Ullerup (Museum I, 1890). J. P. Bekkers Breve fra Treja (Historisk Archiv II, 1877, S. 401-23). C. M. J. Poulsen, Oplevelser i en sønderjydske Præstegaard [Ensted] fra Februar til Oktober 1864, 1902. M. Mørk Hansen, Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864 [i Felsted], 1865. Vigtig er ogsaa H. F. Rørdams Statistiske Oplysninger om den østerrigsk-preussiske Civiløvrigheds Fremfærd mod den slesvigske Geistlighed (Evangelisk Ugeskrift 2. R. XII, 358-65).

til hendes Moder, CLAUDINE FREDERIKKE TVERMOES (1807–1887), der som Enke efter Grosserer Andreas Tvermoes († 1857) havde sin Bopæl i København¹. Originalerne til disse Breve tilhører nu hendes Sønnesøn, Rektor Carl Gad², der med elskværdig Imødekommenhed har stillet dem til min Raadighed.

Pastorinde Gads Breve, der omfatter Tiden mellem den 9. Februar og den 26. Juli 1864, giver gode Bidrag til Belysning af en sørgelig Periode i vor nationale Historie, alt medens de indirekte tegner et smukt Billede af den arbejdsglade, varmhjertede, patriotisk sindede Præstekone, utrættelig i sin virksomme Næstekærlighed. Som adskillige af sine Medsøstre i Datiden kan hun betegnes som en af Hverdagslivets Heltinder. Skønt hendes Skildring er baaret af varm Følelse, undertiden af stærk Harme³, er den uden ethvert Præg af Sentimentalitet, ægte, ærlig, naturlig i Tonen. I al sin Ukunstlighed giver den et gribende Indtryk af, hvor tung en Byrde der i Krigens Dage kunde komme til at hvile paa et sønderjydsk Præstehjem.

Det originale Forlæg er tydeligt nok skrevet *calamo currente* af en maaske næppe meget litterært skolet Dame. Tidens Uro har forøvrigt forstaaeligt nok ikke tilladt hende at ofre megen Omhu paa det formelle. Haandskriften er ikke særlig tydelig, og en Del vitterlige Fejlskrivninger o. l. har indsneget sig. Disse er stiltiende blevet rettede i Udgaven, ligesom den inkonsekvente Tegnsætning, som den hastige Nedskrivning just ikke har gjort bedre, er blevet normaliseret. Derimod er det blevet anset for rigtigst at lade forskellige Ejendommeligheder i Retskrivningen blive staaende urørte for ikke helt at udlette det originale Præg. Teksten, der i Forlægget udgør næsten en sammenhængende Helhed, er af Udgiveren opløst i mindre Afsnit.

En nødtørftig Kommentar er vedføjet i Noterne. Trods al anvendt Umage har det dog ikke været muligt at identificere alle de i Teksten nævnte Personer, navnlig ikke de tyske Officerer, der var indkvarteret i Præstegaarden i Adsbøl. Vanskelighederne ved Identificeringen forøges ved, at det synes, som om Brevskriverinden ikke altid har evnet helt korrekt at opfatte eller gengive de fremmede Navne. Det er dog ikke anset for paakrævet, i hvert enkelt Tilfælde, hvor Undersøgelsen har været negativ, udtrykkelig at bemærke dette. –

¹ Da det ikke har været muligt at faa Brevene afsendt til deres Bestemmelsessted, har de naturligt nok snart antaget Karakteren af Dagbogsoptegnelser.

² Carl Gad har henledt Opmærksomheden paa sin Farmoders Optegnelser i Præstegaardsliv, udg. af Ernst Fr. Hansen, I, 92–95.

³ Eksempelvis kan der henvises til S. 74, 77, 80, 98.

Ons. Morg. d. 9 Februar 1864.

Min kjære Moder, naar du faaer dette Brev, veed jeg ikke, men i ethvert Tilfælde vil jeg skrive, thi saa er det parat, naar der er Leilighed, og disse Breve vilde jeg gjerne bede dig gjemme til mig igjen.

Løvedag Eftermiddag d. 6 Februar begyndte vor besværlige og sorgelige Tid, da vi fik sikker Underretning om, at vore Krigere havde forladt Skandserne¹ og var paa Veien til Sønderborg. I det Minut da brød Taarerne frem af Sorg over, at vor lille tappe Hær saa hurtig og for os uventet havde opgivet Dannevirke, hvortil vi knyttede saa overordentlige Forhaabninger, men til at sørge var der jo ikke Tid, Henrik² gik ind til Graasteen, og jeg maatte rømme det nederste Gjæsteværelse, hvor vi sov, og faae 2 Senge sat der, taget Lægget af Spisestuen, og flyttet Sovesophaen derind, saa havde jeg Plads til 3 Officere, og paa Loftet, hvor Moder sov i Sommer, til Een endnu. Anna og Marie med Viggo³ kom ind i den lille Stue, og Forældrene med 3 smaae Senge i det større Børnekammer.

Derpaa gik jeg over i Henriks gamle Stue, og der fik jeg redt godt op til 4 Menige ved Hjælp af Halm, Hømadratser, Lagener og Tæpper; da Alt det var ordnet, kunde jeg jo næsten ikke staae paa mine Been deels af legemlig Anstrengelse og deels af Sindsbevægelse, og seent kom vi til Sengs for at blive banket op henved Kl. 2. Henrik var i et Nu ude af Sengen og lukkede op for en enkelt Mand, Underlæge Lütken⁴, som i Mørke havde lidt meget ved at finde Vei til Præstegaarden og var gruelig forkommen, han meldte en Dyrlæge Petersen⁵, 4 Menige og 10 Heste. Vi skaffede dem hurtig god stærk Kaffe, deres Værelse varmt, Dunke i Sengene, og glad var jeg over, at vi havde Plads iorden til dem, og at jeg strax havde sørget for at være forsynet med brændt Kaffe og Brød.

Disse Mennesker havde ikke været af Klæderne i 6 Dage og vare medtagne, de kunde sove nu fra 4 til 9, og ligesaa de Meenige, som

---

¹ Den 5. Februar om Aftenen paabegyndtes Tilbagetoget fra Dannevirkestillingen.

² Brevskriverindens Mand Henrik Georg Clausen Gad (1825–86), Søn af Biskop, Dr. theol. Peter Christian Stenersen Gad († 1851), Student 1845, cand. theol. 1851, Kateket i Flensborg 1855, Sognepræst i Adsbøl-Graasten 1862, i Lösning-Korning 1866, i Tranekær-Tullebølle 1876 (Ulf Gad, Præsteslægten Gad 1930, 1930, S. 32).

³ Anna og Marie er aabenbart Tjenestepiger i Præstegaarden. Viggo Gad (1863–1929), siden Farmer i Amerika (Ulf Gad, anf. Skrift S. 57).

⁴ Underlæge Peter Vilhelm Lütken, siden praktiserende Læge i Aalborg.

⁵ Maaske enten Peter Christian Petersen eller Johan Henrik Christian Sophus Petersen (H. Krabbe, Fortegnelse over Dyrlæger, 1883, S. 40, 42).

imidlertid kom klattende een for een, og Henrik maatte endog op i Kroen, da Alt var hvidt af Sne, saa de ikke kunde finde Vei. I Vognskuret blev der rømmet til Hestene. Om Morgenen fik jeg da endelig efter et godt Morgen Maaltid mine Gjæster paa Benene igjen, og H. kjørte ind til Graasteen for at døbe 2 Børn, men i Kirkerne lod han Degnene læse. Anna kjørte med ind for at skaffe mig Kjød; imidlertid drog nu Militair forbi bestandig, Veien var kulsort, saa kom en Dragon og 3 Mand ridende ind i Gaarden, hvor jeg gik ud i den $\frac{1}{2}$ [Alen] høie Sne for at høre Beskeed, og det var blot en *Bøn* om at maatte komme under Tag, medens de forede Heste, de vare saa forkomne af det grulige Veir, saa gik jeg omkring for at see, hvor der var Plads, i Stalden var der fuldt, i Vognskuret ogsaa, men saa fik jeg dem ind i Tærskeloen og sagde, at saa kunde Folkene komme ind i Kjøkkenet. Der bleve de bespiste og varmede, og Een af dem takkede mig saa inderlig, at jeg maatte vide, hvor han var fra, og da jeg hørte, at det var en Sjællænder, saa tænkte jeg, at det havde jeg heller aldrig kunnet vente af en Slesviger.

Nu kom Poul¹ hjem med Vognen, Præsten og Anna vare staaede af, da Vognen ikke kunde komme igjennem. Anna kom først hjem dyng vaad og aldeles forkuet af at blive skubbet i Grøften og ved at være Vidne til al den Nød og Jammer, i Graasteen var der forlænge siden udspist, Folkene kunne Intet faae, de kunne næsten ikke slæbe dem afsted, og een havde bedt hende dog at være saa barmhjertig at bære hans Gevær, og Anna rysted endnu, da hun kom hjem over at have gaaet med det ladte Gevær, da det tilmed var saa grulig glat, at Heste og Mennesker styrtede over hinanden. Nu lavede vi i en Fart store Spande med varmt Øl og Caffepunsch, sort Kaffe med Sukker og Brændevin og store Kurve med Smørbrød, og dermed gik Anna og jeg op ved Veien, og skjøndt det jo kun var en Draabe i Havet, saa vederkvægede vi dog Mange og fik saa mange „Tak, tusind Tak“, af de dødtrætte Mennesker, og vi agtede ikke paa Storm, Sneefog eller vaade Been, men bleve saalænge, vi havde noget i Huset, til Slutningen bar Poul en af vore store Malkespande op, men saa kunde vi ikke mere og skyndte os bort med vore tomme Kurve og Spande, da det ikke var mulig at udholde de længselsfulde Blikke, naar vi Intet mere havde at give. Jeg havde jo strax, da jeg hørte om Tilbagetoget, sat Malkepigen til at brygge en Tønde Øl, men lidt maatte jeg jo gjemme til den Indqvartering, som maatte [komme] den næste Nat.

Henrik var kommet os til Undsætning ved Udskjænkningen, da

¹ Nævnes oftere nedenfor, aabenbart Præstegaardens Kudsk.

det skulde gaae saa hastig for ikke at sinke dem i Toget. Men det var et sørgeligt Tog at see disse forkomne, dødtørte Mennesker gaae fremad til videre Anstrengelser, og gale i Hovederne vare de, thi de meente Alle, at de kunne have slaaes længere, og nu maatte de gaae bort og lade Fjenden gaae dem i Hælene, og ofte tilsætte Kanoner og Bagage, da Hestene styrtede.

Kl. var nu 1, saa fik vi os en Mundfuld Mad, og træt var jeg, og vilde lige lægge mig et Øieblik paa Sophaen, saa sagde H., at nu kom en Officeer og en Dragon ridende ind; det var Carl¹, som vilde staae af Hesten og lade Dragonen ride med den ind til Sønderborg, hvis han kunde faae en Vogn at kjøre derind lidt senere. Han saae saa vaad, træt og angreben ud, at vi blot bad ham staae af, thi vi tænkte: kommer Tid, kommer Raad, thi skjøndt vi kun i yderste Tilfælde vilde lade vore egne Heste gaae, saa maatte vi dog have gjort det, hvis ikke Tilfældet havde hjulpet os.

Carl kunde næsten ikke hænge sammen af Anstrengelse, og i mange Timer havde han siddet til Hest. Han fik tørre Strømper paa, blev vadsket og kom saa ind i Dagligstuen, hvor jeg havde Karbonade og Kartofler til ham og Kaffe. Det hjalp paa ham, men han var saa søvning, at han næsten ikke kunde holde sine Øine oppe, men sove turde han ikke, han skulde jo til Sønderborg. Nu kom der 3 unge Officere med Oppassere ind i Forstuen og bad om, at de her maatte vente, til de fik en Vogn fat, de kunde ikke gaae mere, de haltede, og humpede, og kom jo ind [i] vor varme Spisestue, med samt en deilig stor Hund, som smed [sig] lige som Herren, hvor den først fandt et Sted. Nu kunde jo Carl kjøre med dem. Nu atter skjænkede jeg paa Kaffekanden, og hvad Huset formaaede, i det Øieblik Ost, en tyk Spegepølse, Speilæg, Brød og Smør, det fik de, og Hother² havde hørt, hvor glade de vare over det lille Maaltid. Nu kjørte disse 4 og Hunden afsted Kl. 4, og saa begyndte vi at rydde lidt op og pakke Solvtøi og nogle fiine Duge ind, som jeg i en stor Kuffert fik ind i vort Sovekammer. Saa kom Henrik med Dct. Mueffelmann³. 21 Bataillon⁴ skulde ligge over her, og hos os skulde ligge i Qvarteer

¹ Vistnok Fru Gads Fætter Kaptajn, senere Generallojtnant, Carl Madsenius Wilhelm Tvermoes (1830-98). (Velvillig Meddelelse fra Rektor Carl Gad).

² Sønnen Hother Clausen Gad (1857-86), siden Grosserer i København (Ulf Gad, anf. Skrift S. 56).

³ Formentlig Overlæge Emil Frederik Müffelmann (1820-69), siden Overlæge i Helsingør.

⁴ Skal være 21. Regiment. Ved dette nævnes Oberstlojtnant G. J. W. Nielsen, Major O. C. F. Saabye og Premierlojtnant N. M. C. Rovsing (Den dansk-tydske Krig I, Tillæg S. 89).

Meuf. med Underlæge, Oberstlieutenant Nielsen, Major Saaby, Lieutenant Rovsing og en Stabshornblæser, disses Ordonnantser og 36 Menige tilligemed med Rygtet om Tydskerne 1 Miil herfra. Til 4 Mennesker veed Du jo, hvorledes jeg havde Plads, og til Ostl. Nielsen fik jeg Hothers Seng sat ind i H.s Stue, Alt gjort saa net som mulig med Vadskertøi og godt Sengetøi. Vi toge jo af vore egne Senge og i Strygestuen til Stabshornblæseren paa Gulvet men med Madratser. Saa var de der i samme Øieblik, vaade, trætte, sultne, søvnige, ærgerlige, og bade om Kaffe, som de slugte, navnlig Nielsen 2 store Kopper ud i eet Drag, og saa bade Rovsing og Nielsen, om de strax maatte gaae tilsengs. N. klædte sig heelt af og bad saa om at faae lidt Mad ind om Aftenen. Men, kjære Moder, tænk dig 36 sultne Mænd, som blot længtes efter Mad og saa hen at sove. En Side Flæsk blev stegt, 8 store Gryder Kartoffler og Brød bleve de bispiste med, 12 ad Gangen og saa iseng, det vil sige hele H.s Stue fyldt med Halm og Kapper over dem.

Nu til Officerenes Aftensbord. Jeg havde netop en plukket Gaas hængende, som jeg strax havde sat Kokkepigen til at tage ud¹, og stege, og den med varme Kartoffler og vor gode Rødviin bragte Gemyt i Alle, og Rovsing havde Henrik endelig faaet vækket, thi jeg havde underrettet ham om Gaasens Ankomst, og [da] jeg vidste, at han laae med Klæderne paa, var jeg gaaet ind til ham, men alle mine Kaldelser formaaede Intet. Det smagte dem, og man kunde sige, at de nød Øieblikket, vare varme og glædede dem saa ubeskrivelig til deres Senge, thi naar de i mange Nætter ikke have haft Ro, saa kan de nok glæde dem til afklædte at gaae tilsengs. Flere havde faaet deres vaade lange Støvler af, saa kommer der Ordre, at nu skal de afsted strax. Forposterne kan ikke holde sig, og Tydskerne nærmede sig meer og meer.

Hvor bleve de dog fortvivlede, de arme Mennesker. De Gamle inde i Sengene bandte og skjændte, og Alle hylede de over deres Senge. Saa blev jo alt det stakkels Mandskab blæst ud, og i den meest flygende Snee maatte vi sige dem Farvel, og dog var det blandede Følelser, hvormed vi saae dem drage bort, thi det gjorde os jo inderlig ondt for dem, men paa den anden Side bleve vi saa fri for Kamp her, og det var jo en stor Beroligelse for os.

Bestemmelsen var, at Anna skulde have bragt Drengene over i Mandags fra Sønderborg, da vi havde faaet Underretning om Dampskibets

---

¹ c: tage Indmaden ud (Ordbog over det danske Sprog XXIII, 612).

Afgang, men nu var det jo forhindret, og Hother laae i Timer og sang for Ellen¹ den første Nat, vi vare oppe, og de ere jo strax gode Venner med Alle, saa med Guds Bistand skal det nok gaae godt med os Alle.

Da nu de sidste Folk vare borte, saa begyndte vi at laase, Skabe og Alt, af pakkede en Deel Flæsk ned i en Kasse, fik ryddet nogenlunde op, thi der var jo tilsjadtet overalt, for at der ikke skulde see alt for galt ud til Tydskernes Ankomst. Kl. 12 gik [vi] tilsengs for at tage, hvad Søvn vi kunde faae, og takkede Gud for den rolige Nat og Hvile, vi havde faaet, og Alt var roligt. Nu fik vi gjort bedre i Orden rundt om, og ventede Preuserne hvert Øieblik. Henrik gik ind til Graasteen og hørte der, at der kun havde været en tydsk Patrouillie i Ringenæs, saa der kom vist ingen i Nat; Poul var borte med Havre til Sønderborg, commanderet dertil, og vi vare uden Brød, uden Smør, og Intet var at faae i Byen.

Altsaa, jo længere de vente, desto bedre for os, men idag komme de dog vist. Poul kom til vor store Glæde hjem i Nat, mange komme ikke hjem, de beholde dem til Pligtkjørsler, og Poul fortalte, at alle Dübbelbys Beboere ere borte, og Byen fyldt med Militair, og i Sønderborg og rundt om aldeles udspist. Mueffelmann gav mig en Krukke Smør, da han var her, som han havde med fra Flensborg, men da de skulde bort igjen, beholdt jeg kun, hvad der var paa Assietten, og gav ham det igjen, og al vor Fløde til Kjerning blev jo taget. Derfor er det en stor Gevinst for [os], at det varer lidt.

Onsdag.

Alt endnu roligt, de forskjellige Forposter sees at ride omkring, vi gik rigtig rolige iseng, da det fygede saa stærkt, at vi ansaae det for umulig, at Tydskerne vilde vove dem fra Ringenæs; men Kl. 3 sprang H. op, og jeg bad ham høre, hvem det var, thi jeg kunne godt blive liggende, hvis det var 1 eller 2 Officere, thi saa kunne Anna godt give dem Kaffe, men da jeg fik Bud, at 4 Officere og 160 Mand, Preussere, skulde indqvarteres her, var jeg naturlig ikke seen, og med klapprende Tænder og rystende Haand fik jeg Lys tændt, thi det var jo første Gang, at jeg saae Fjenden, og idet jeg aabnede Dagligstuedøren, vrimlede der af Militair, og kun med megen Møie lykkedes det mig at komme ind i Spisekammeret, thi Kjøkkenet var uigjennemtrængeligt. Imidlertid fik jeg Anna, min tro Støtte, fat, og i

---

¹ Datteren Ellen Gad (1862–1925), siden gift med Overlæge Frands Halberg (Ulf Gad, anf. Skrift S. 57).

Spisekammeret raadsloge vi da sammen, thi Mette Marie¹ gik aldeles fra Alt og var daanefærdig, og op ad Dagen gik hun ogsaa tilsengs. Oppe i Bagerhuset havde vi lagt Brød, der skulde bages, saa der kunde vi ikke lade Soldaterne koge, der maatte altsaa blive i Kjøkkenet, saamange som der kunde være ad Gangen, og hver løb med sine Kasseroler med Kaffebønner, som de først havde malt paa vor Kaffemølle eller stødt i Mortere, den blev kogt i en Smule Mælk i Grumset, og saaledes blev den kogt og drukket. Officerene forlangte Kaffe og Brød og Ild og Lys, kort – Alt.

Det gjaldt at samle sig, tale tydsk, saa de kunde [forstaae] os, være høflige og befale sig i Guds Haand. De høiere Officere vare meget høflige og spurgte, om jeg var en Fräulein her, og hilste meget galant, og til dem henvendte vi os, naar det blev altfor broget; de bleve hele Dagen og spiste og forlangte uophørlig, men da det var 2 Baroner (zweimal aus Adel, sagde Tjeneren), og de lode saa overordentlig flotte, saa tænkte jeg, at saa betaler de naturligviis ordentlig, hvad de faar, og gjorde mig Umage for, at Alt var rigtig godt. De bade Henrik lade Poul tage Adskilligt med fra Flensborg, han var nemlig kjørt ind med saarede Preussere, da Forposterne stadig kjæmpede, og endnu have vi ikke faaet ham hjem, blot han snart kommer, og de ikke beholde ham til Kjørsel; saasom 100 Østers, 4 [Pund] fineste Chocolate, Haarolie og meget mere, men det faldt os ikke ind at være mistroiske, men da vi nu idag faaer at vide, at de reise Kl. 5, saa spurgte H. Hauptmanden, om hvor han skulde sende disse Ting hen, men fik det Svar, at det kunde jo hans Efterfølgere faae, og saa gav han os udenvidre den halve Betaling af, hvad vi havde isinde efter vor Beregning at forlange. Nu havde de spiiist udi Et, og havde Intet medbragt selv, saa det var jo ærgerlig, men det var dog ikke det Værste.

De Menige husere jo forfærdelig hele Onsdagen hos os; da Bagningen var overstaaet, kom nogle op at koge der og nogle i Gaarden ved et stort Baal, og da jeg skulde lave Middag til Officerene, saa fik jeg ved Hauptmandens Hjælp lidt Luft i Kjøkkenet. Soldaterne havde selv Kjød, og det blev behandlet med megen Svinerie. Da det blev Aften, blev det nu reent galt, Folkene laae i 9 forskjellige Rum, tog, hvad de kunde faae, og hvert Sted et Lys, og først seent fik vi dem til Ro. Det er et underlig Syn med alle de opstillede Geværer i Gaarden og grulig oprørende at høre dem tale om, hvorledes die Dänen laufen, saasart de see dem; forresten ere det høie smukke

¹ Aabenbart en af Gaardens Piger.

Folk og fiint klædt. Henad den Tid, da de skulde bort, vare de saa lystige og kaade ude i Gaarden, og da de havde fundet en Madpose fra de Danske, saa hissede de den op paa vor Flagstang, men H. gik øieblikkelig ud og imponerede dem ved aldeles rolig at tage den ned med Snoren ved og sagde: ja, at han nok selv skulde sørge for, hvad der skulde hisses paa *hans* Flagstang. Nu begyndte der at marschere andre Folk oppe paa Chausséen, som vor Indqvartering hilsende med Hurra og Jubelsang, vi længtes jo kun efter det Øieblik, da de skulde afmarschere for at gjøre istand til de Næste, men vore gik ikke, førend Afløsningen var kommen, og i det sidste Øieblik, da de stillede i Gaarden, opdagede vi, at de vare brudte ind i Kjælderne og der taget $4\frac{1}{2}$ god Ost, 20 Flasker Kornbrændeviin og 10 Flasker Rødviin, men heldigviis ikke haft Tid til at undersøge de 2 Kasser, der stode tilslaaede.

Heraf vare de altsaa saa glade. H. meldte det strax til Obersten, og idag har der været en Officeer for at forespørge om, hvormeget der var borte, og betale de Ting fra Flensborg, saa vi havde dog maaskee det for vor gode Behandling af dem, at de synes, de ikke kunne opføre dem saa schoffelt. Der skulde nu indledes Undersøgelse imod dem. I saadan Stemning at modtage den næste Indqvartering var ingenlunde behagelig, den lød paa 7 Officerer, 60 Mand, det var Commandanten Graf Hacke¹, en hvidhaaret Mand med sorte Øine, som øieblikkelig tilsagde mig sin Beskyttelse og fulgte mig overalt i Hælene med Forsikringer, i Kjøkkenen, Spisekammer, overalt. Disse havde selv Bespising og bad blot høflig om min Assistance med deres Aftensmads Kogning, og Smør, Sukker og Fløde, og ligesaa om Morgen. Greven stillede Vagt i Kjøkkenet hos os, 1 Underofficer og 2 Menige, som skulde være os behjælpelige, jeg var ganske tryk ved denne Fremgangsmaade og blev heel kjed af det, da jeg hørte, at de skulde bort, thi vi vidste jo ikke, hvor slemt det maaskee kunde blive. Vi sov ellers ganske godt og vaagnede Kl. 1 ved, at en Underofficer stod med en Lampe i Haanden og meddelte os, at de skulde reise Kl. 6 om Morgenen. Denne lille Begivenhed var os lidt uforklarlig. Henrik havde været et Løb inde i Graasteen, hvor der skulde være grulig. De vilde trække Heste ind i Md. Stilhoffs² Stue, Orgelet i

¹ Om den Øverstkommanderende for Eksekutionskomiteen, den sachsiske General v. Hake se N. Neergaard, Under Junigrundloven II, 987, 1024, 1089, 1427. Der Deutsch-Dänische Krieg 1864, herausg. von dem Grossen Generalstabe, 1-2, 1886-7.

² Anna Brigitta Stilhoff, f. Hansen, Gæstgiverinde, har Høkeri og Postekspedition (Folketællingsliste 1860).

Kirken lod nok saa lystig, og Herredsfogden var rasende. Der blev H. underrettet om en Proclamation, som vistnok havde Deel i al den Galde, han kastede op i Morges.

Der var dog dennegang nogle Minutters Mellemrum, saa vi styrtede Alle ud, rundt om for at finde nogle af vore Fade, Kopper og meget Andet, thi Alt i Kjøkkenet var borte. Du kan tænke dig, en Soldat kom med en Assiet af mit fine Porcelain og bad om Mælk i.

Det Svinerie, som vi ere omgivne af, er ubeskrivelig. Det er i Sandhed overmodige Fjender.

Torsdag. [11. Februar].

Vor nye Indquartering er atter Staben, men kun 4 Officerere og 30 Mand og 18 Heste, saa det er en stor Lettelse idag, men Office-rene give Anna og mig megen Ærgrelse, og navnlig nu i dette Øieblik, da de forlangte en fiin Ost, thi i saadant et fiint Huus var der nok Andet.

Her er saadan Uro over dem iaften, og de forberede dem til Opbrud i Nat; der skal være kjæmpet noget idag, men det er jo grulig her at leve uden Aviser og Underretning, om dog vi ikke faae Hjælp, eller om Slesvig skal saaledes falde fra. Idag fik vi Fingre i en tydsk Avis, som begynder saaledes „der Sieg ist unser“. Gaarden er atter fuld af store Krudtvogne og Bagagevogne, og vi befale os hver Nat i Guds Haand.

Løverdag. [13. Februar].

Idag er her roligt, endnu er her de samme Folk. Officerene ere de største Svin, man kan tænke sig, sidde med raat Kjød paa Bordet, mit gode Spisebord uden Dug paa, og vise dem i enhver Henseende saaledes, at jeg ærgrer mig ganske forfærdelig. Her gaaer i dette Øieblik Sedler rundt, at Ingen af Byens Beboere maae nærme sig Stranden, jeg rystede af Glæde ved det Haab, at nu maaskee faaer vi Hjælp, maaskee er det Englænderne, og nu frygte vel disse Røvere for, at man skal gjøre Signaler. Ja, kunde man see dem flygte! kunde man see dem kuede, jeg troer, jeg skulde see disse Assener ligge blødende uden at række dem en Haand, man kjender sig ikke selv, førend Lidenskaberne ere i Bevægelse, thi et saadant Had tiltroede jeg mig ikke selv. Der kom nylig en Opvarter ud i Kjøkkenet og fortalte os, at her i Sognet hos en stor Bonde laae et Compagnie, og Folkene i Huset skulde have kommet Gift i Preussernes Mad og vare nu bundne bragte til Byen.

Jeg kan ikke troe, at det er sandt, skjøndt Fristelsen i Sandhed kunde være der, derimod troer jeg, at de selv have gjort det af Ondskab. H. er ikke hjemme, saa jeg har ikke hørt hans Mening. Af hvad vi kunne forstaae, skal Tydskerne ligge stille, det vil sige blot Forposterne kjæmpe lidt, og de andre skifte Qvarterer, indtil 400 Kanoner kunne komme herop til dem.

Børnene have det godt, men dog ikke saaledes, som hvis de havde været i Kjøbenhavn. Viggo kun mærker Intet; blot Ellen ikke faaer Kighoste. Tiden sniger sig, ved Alt, hvad man oplever, saa langsomt; jeg synes, at det er Maaneder, siden det danske Militair var her. Man siger, at Preussernes Geværer ere noget bedre end Vore, og at de kunne lade bagfra og dobbelt saa hurtigt.

Poul kom da hjem den næste Morgen, han havde kjørt Captain Braderup, der var saaret, ind til Flensborg, men han sagde, at han dog blev saa net behandlet. Ved Hjemkjørslen var han væltet, [havde] brækket Vognstangen og mistet flere Pakker. Nu er han atter afsted. Her har været flere stakkels Kudske, som de have taget ned i Holsteen, de vare saa forknytte.

Eftermiddag.

H. er kommet fra Graasteen, hvor Tilstanden er grulig. Herredsfoged[en]¹ er sengeliggende, og Huusfogden² reent ude af sig selv. Flere Præster ere transporterede bort, saasom Mørk Hansen, og Rotte³ mødte H. paa Hjemveien med en Soldat, men da de vilde tale sammen, sagde Soldaten: „vorwärts!“ Vi ere ikke hyggelige tilmode. H. har viist mig, hvor han gjemte vort lille Pengeforraad, i Tilfælde af, at han skulde blive afhentet, men i dette Øieblik har en Office[r] nu sagt, at han blev i Ro, nu faae vi see. Det vil unegtelig være haardt at see ham drage bort, men jeg har sagt ham, at for min Skyld maatte han ikke være forknyt, thi jeg vilde bestandig vende mig til den Øverste af vor Indqvartering og bede om Beskyttelse, og jeg har jo den prægtige Anna, som vi altid have holdt af, og nu, endnu mere, ved sin hele Væren. De andre Piger derimod due ikke.

¹ Under 8. Januar 1864 blev Kancellist Frederik Carl Krag konstitueret som Herredsfoged i Lundtoft Herred og Birkedommer i Varnæs Birk (Slesvigske Ministerium, 1. Dept., A 532/1863).

² Husfoged i Lundtoft Herred (med Bolig i Graasteen) Christian Wegge.

³ Sognepræst i Felsted Mourits Mørk Hansen (1815–95), siden i Vonsild-Dalby, Stiftsprovst; Sognepræst i Varnæs Henrik Roth (1812–86), siden i Vigerslev. Jvfr. hertil Museum 1890 S. 91, 309.

Jeg driver en lille Mælkehandel med Soldaterne, for 1 ß Mælk bliver der solgt mange Gange. Jeg har faaet Døren fra Vadskehuset til Folkestuen tilnaglet, saa der ingen Gjennemgang er, saa stormes der aldrig saa fuldt hos os i Kjøkkenet. Officerene have faaet en Hare fat, som de have leveret ud i Kjøkkenet til Aftensmad for dem, igaar Aftes drak de dem ganske fulde for at samle Mod til den natlige Kamp, som de dog bleve fri for.

Nu iaften gjør de vel det Samme, da Anna siger os, at de have et grulig stort Viinforraad, og navnlig Arrak. Soldaterne skal ogsaa holde Gilde iaften, da der fra Kiels Damer er kommet 1000 Stykker belagt Fiintbrød til dem. I Formiddag kom 2 store Læs med de deiligste Skindpelse, hvide Faareskind med sorte Kraver, men nogle kjørte videre igjen.

Vi have hørt Rygtet om Oprør i Kjøbenhavn, Kongens Flugt til England, og vort Land givet til den svenske Kronprinds¹, mon det er sandt?

Søndag 14 Februar.

Alt stille, man fatter ikke, at det er Søndag, vi have kun hørt om en Proclamation, at enhver, der bliver mistænkt for Spionerie, bliver stillet for Krigsret og skudt. Derfor gaaer H. ei til Graasteen mere, og den største Forsigtighed iagttager han i enhver Retning, men vi ere at betragte som Fanger i vort eget Huus.

Det gaaer stadig godt med de Menige, de komme kun ind og købe Mælk til deres Kaffe, og bringe, hvad de laane, [tilbage]. Major von Hyners² Tjener hjælper os i Kjøkkenet, jeg faaer hver Morgen leveret en Bid Kjød for hver Officeer og nogle Kaffeønner samt Riis, og saa koger jeg for dem.

Mandag d. 15.

Ved Middagstid gik det som en Løbeild, at de danske Soldater vilde angribe ved Nybøl³, og Kufferter og Kasser bleve udslebte, men det var blind Alarm, „die Dänen sind schon wieder gelaufen“.

¹ Om Stemningen i København efter Rømningen af Dannevirke se N. Neergaard, anf. Skrift II, 1067 ff.

² Den preussiske Major Hüner v. Wostrowski (Der Deutsch-Dänische Krieg II, 664, 677 ff., 681, 687).

³ Kun ubetydelige Sammenstød forekom her (Den dansk-tydske Krig 1864, udg. af Generalstaben, II, 126 f.).

Imorgen skal vi bytte Folk; i dette Øieblik havde vi en lille Glæde, thi man maae benytte Alt til sin Opmuntring, hvad man kan faae.

Ved Fægtningen ved Nybøl have Tydskerne en Død, som de Danske beholdt, og nu befalede Majoren sin Adjudant at kjøre derover med Poul med et hvidt Parlemantair Flag i Haanden, som jeg maatte skaffe dem i en Fart, og den storpralende Lieut. Siegler vilde saa nødig afsted og var aabenbar saa bange, men han maatte trods alle sine Udflugter. Majoren var herinde nylig og var saa galant og skrabede ud, saa det var en Lyst; de vil blot befrie os for de Danske, sige de.

Mandag. [15. Februar].

Igaar skrev jeg ikke, jeg kunde ikke faae min Haand saa rolig et Øieblik, da den nye Indqvartering forsaarsager endnu flere Ærgrelser. Det er 5 Officere, henved 40 Mand og fuldt med Heste. Jeg havde ingen Smør og Fiinbrød i Huset, saa jeg maatte selv sige det til de 2 Første og bad [dem] selv sørge for deres Fornodenheder, vi vilde gjerne koge og gjøre det istand for dem, men Huset var tomt. De troede det ikke engang. De have lige logeret midt i Graasteen hos nogle Tydskere, som vistnok have stemt dem ondt imod os, men det er nogle grulig simple uopdragne Mennesker. I den store Stue ligger der Brændeviins Ankere, Flæsk, Viin, Alt imellem hverandre, der er en grulig Stank derinde. Skjøndt jeg har sørget for 4 Senge og Sovesopha, saa sende de dog Bud ind efter Hovedpuder med Betræk og Andet, jeg har intet reent Tøi i Linnedskabet mere, vi kan ikke faae vadsket, saa jeg veed ikke, hvordan dette skal gaae i Længden. Hvor er det dog tungt at see sit hele Indbo blive skaanselsløst ødelagt! De store 4spænnige Bagagevogne kjøre de midt ud i Hveden. Hestene staae paa utærsket Straae, ja hvad skal Enden blive derpaa? Intet høre vi om, hvordan det gaaer i Verden, deres Aviser skjule de for os, og Henrik vilde idag have gaaet til Graasteen, men jeg troer dog ikke, han kan beqvemme sig til at bede disse raae Mennesker om Tilladelse dertil.

Paa Bogeskov¹ skal der være grulig, 100 Køer gaaer paa Marken, Mælken [bliver] drukkert lige ud af Spandene, og i det hele er der Dyrtid overalt, saa vi ere forberedte paa selv at undvære hellere end forære det til disse storagtige Pralhanse.

---

¹ Bogeskov (Bojskov), en Herregaard i Ullerup Sogn.

Tirsdag. [16. Februar].

Ærgrelserne begynde om Morgenen. Dette er nu ovenikjøbet en daarlig Major; da han havde givet Ordre til at vækkes Kl. 5 for at see til Forposterne, men da det kom til Stykket, saa vendte han sig om og sov. Kunde vi dog faae Hjælp og faae dem ud af Landet. Der kom igaar 2 Saarede fra Forposterne herind, den Ene saae ud, som han ikke havde længe tilbage, og saa gav vi ham lidt varm Kaffe, som han drak begjærlig, men jeg troer dog ikke, jeg gjør det igjen. Herrerne derinde havde sendt os en Hilsen med Anna, men hun havde skjældt dem saadan ud og sagt, at hun var den Sidste, der bragte sit Herskab den Beskeed, men hun vil ikke ud med, hvad det er, da vi have det ondt nok.

De troe meget at kunne imponere i første Øieblik, men naar de blot møde Fashed og Bestemthed, blot ikke Frygt, saa bliver de gjerne bedre mod Slutningen. Henrik, kan man i Sandhed sige, bøier sig med christelig Fromhed og finder sig med Ro og Fatning i, hvad der ikke kan ændres af os. Det var trist at see, da Henrik og Degnen kom slæbende med Altertavlen, Malerier og Altertæppet fra vor lille hyggelige Adsbøl Kirke; der er hugget Skydehuller rundt omkring i den, og i Kromandens Mark vilde de anlægge Forskandsninger. H. kom dog ind til Graasteen, og med Angst venter jeg altid hans Tilbagekomst. Han havde ikke talt med Mange derinde, kun med Farver Jürgensen¹, som sagde, at de havde det saa grulig, han og Kjøbmand Ditlefsen², 2 rigtig danske Slesvigere, maatte døie saameget af Tydskerne; imidlertid kunne H. ei engang staae længe og tale med ham. Herredsfogden³ har Stuearrest, og naar han vil ud, skal han have en Soldat med sig. Huusfogden maae kun gaae mellem sit eget Huus og Slottet, der siges Prinds Carl Frederik⁴ at boe.

Aphothekeeren⁵ er sengeliggende. Man sagde ogsaa derinde, at forhenværende Skovridder Grotrian⁶ skal være Herredsfogd derinde, og at Hertugen er proclameret i Haderslev og Apenrade.

¹ Farver, Fabrikant og Dannebrogsmænd Marius Adolph Jürgensen, A. D. Jørgensens Fader (Folketællingsliste 1860. A. D. Jørgensen, En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab, 1901, S. 10 ff.).

² Købmand Jes Detlefsen (Folketællingsliste 1860).

³ Jvfr. S. 75.

⁴ Prins Friederich Carl, preussisk General i Kavalleriet.

⁵ Formentlig Apoteker, kgl. svensk og norsk Vicekonsul Lorenz Henningsen (Folketællingsliste 1860).

⁶ Skovrider, Forstraad Jacob Friederich Detlef Grotrian (Folketællingsliste 1860).

Torsdag d. 18 Februar.

Imorges kjørte Poul til Flensborg for Majoren, thi H. har faaet den udmærkede Maneer, saasnart at den nye Major eller Oberst kommer, saa stiller han galant Heste og Vogn til hans Disposition, hvilket han betragter som en Artighed, og naar saa, som igaar, kommer Bud efter hans Heste, Vogn og Kudsk i 8 Dage, saa svarer han, at Staben har hans Vogn.

Her er i denne Morgenstund gaaet meget Militair forbi med Canoner, og vor Indqvartering er ogsaa rykket ud paa nogle Tjenere nær. Kl. 2 kom det tydske Militair hjem, og vi troe at kunne mærke, at de have faaet paa Hovedet, men desværre have vi seet endeel danske Fanger komme her forbi. De have været paa Sandbjerg¹ idag, og derfra have de ført Pastor Bülow² og Inspecteur Taysen³, der siges den Sidste i Morgensko, og man siger, at de sætte deres Fanger i Kraghs Kjælder⁴. Fra Broager skal de have ført Pastor Schleppegrell⁵ og Flere, men de Danske have skudt deres Bro isænk ved Egersund. Nu ere de Dübel saa nær paa alle Kanter, som de vel kunne komme, og saa gjælder det, om vor Armée kan hævde sit gode gamle Navn.

I Strygestuen have de sat en Mængde Spader og Hakker, som vel er hentet paa Sandbjerg. De talte ogsaa om 300 Tæpper, som de havde crobret, men endnu have vi da ikke seet dem. I Morges havde vi Besøg af den forrige Majors Tjener, en ung munter Knøs, August, som havde længtes efter de venlige Ansigter her og gjerne vilde sige os Farvel, inden han rykkede ud. Tjenerne i Kjøkkenet ere vi altid lidt gode imod og spøge med dem, naar det er nette Mennesker.

I Formiddag, da der var saa rolig i Huset, vilde H. gaae ned i Kjælderen og see, hvordan der saae ud, men da han kom nær, [var] Hængelaasen atter oppe, og ved nærmere Undersøgelse den ene Kasse med Viin aldeles tømt, men Straaet pakket ned, og Laaget slaaet paa, og den anden Kasse var der vel en 20 Flasker borte af. I dette

¹ Sandbjerg i Sottrup Sogn, Hovedsædet i Lensgrevskabet Reventlow.

² Sognepræst i Dybbøl Frederik Rubek Christian Bülow (1821–1905), siden i Sorterup-Ottestrup, Folketingsmand. Om Bülow og nedennævnte Pastor Schleppegrell se M. Mørk Hansen, anf. Skrift S. 25. Museum I, 1890 S. 23, 25, 102. Soro Amtstidende 7. Novbr. 1905.

³ Godsinspektøren paa Sandbjerg Hans Jørgen Thoysen, der døde 1. Juli 1864 som Følge af gennemgaaede Lidelser. Jvfr. M. Mørk Hansen, anf. Skrift S. 25. Museum I, 1890 S. 23, 25, 362.

⁴ Herredsfoged Krag's Fængsel.

⁵ Diakon i Broager Julius Carl Gerhard Schleppegrell (1811–72), siden Kommune lærer i København og Folketingsmand.

gamle Huus holder Dørene heller ikke ordentlig, ved et ordentlig Tryk brydes de op. Nu løb vi jo i Hast med de stakkels Flasker, som vare tilovers, og tænkte med Sørgmodighed paa den delige Viin, som vi saadan sparede paa. Nu kan vi godt lade dem rumstere i Kjælderen, thi mine Urtepotter kan vel næppe gotte det Røverpak.

Alt det Brænde, som vi skulde have til næste Vinter, det brændes nu, og naar det saa er forbi, saa gaaer Plankeværker og Bænke, een af vore store Havebænke have de ganske skilt ad.

Degners¹ Huus er forvandlet til en Fæstning, idet Tydskerne have stablet Favnebrænde op rundt om og i alle Vinduerne og befalet ham at rømme Huset; han har faaet noget Linned bort, og vi tilbudt dem at sætte nogle Meubler paa vort Loft paa deres eget Ansvar, thi hvor meget sikkrere det er her, vil [være] et svært Spørgsmaal, og ligeledes have vi tilbudt Familien at komme til os, naar de ere i Forlegenhed.

H. modtog i Dag en Bekjendtgørelse fra Amtshuset, om han vilde afgive sin Erklæring paa Tydsk, om han vilde bøie sig for Magten i den Tid, Slesvig var besat. Han havde jo intet andet Valg end at svare ja, og vente, til bedre Tider maatte komme, thi ellers slæbte de ham jo bort fra os, og vor hele Velfærd var ødelagt.

Løverdag Morgen d. 20. [Februar].

Igaar tildrog sig Intet vor Opmærksomhed udenfor, enhver Soldat holdt sig hjemme, vi hørte kun om 100 Fangne og, at „et stort Pantserskib [var] „ganz durchschossen“, det sidste var ikke sandt, det veed vi. Doctor Brieger² kommer engang imellem saa venlig og seer til os og fortæller os, hvad der staaer i de tydske Blade, han har seet, men føier selv til, at man jo maae ikke altid troe, hvad de berette. Idag have vi den Fryd, at vor Indqvartering skal vexle, thi noget værre kan vi vist neppe faae; der er navnlig en Leutnant Simon³ og Doctor Strich, som udmærke dem ved Grovhed og Raahed. Den Sidste gaaer selv i Kjøkkenet og laver al Maden, han maser Ærter ud med Hænderne, og vi kan godt være bekjendte, at vi ikke kunne lave Mad paa hans Maneer. Disse Djævle gaae altid med Skindpelse paa i den grulig varme Stue.

¹ Formentlig Hans August Wilhelm Hansen, f. i Augustenborg, Skolelærer i Adsbøl (Folketællingsliste 1860).

² Praktiserende Læge i Graasten, Dr. med. et chir. August Vilhelm Brieger (Folketællingsliste 1860).

³ Læsningen usikker.

Major Cramer¹ lader til at være en Peer Tot, som tillader Alt i sin Nærværelse, og sover, naar han skal ride ud.

Søndag d. 21. [Februar].

Det var en stormende Dag igaar, da den nye Indquartering kom. Der blev meldt 2 Stabe til os med Mandskab, og der er gjerne 6-7 Officere ved hver Stab. Vi kunde kun oppebie, hvad Øieblikket bragte os, og heldigviis slap vi da med den Ene, og der saae vi Bekjendte, idet det var den gamle Grev Hake med sine Officere².

Han gaaer nu til den modsatte Yderlighed, idet han er saa proper, at han ikke taalder et Støvgran.

Tirsdag d. 23. [Februar].

Greven sagde den første Aften til Anna, at Kl. 11, naar Officerene vare gaaede til Ro, saa kunde vi gjerne vadske Gulv, det kunde sandelig nok trænge dertil, men vi bleve dog enige om, at i disse anstrengende Dage vilde vi ikke vadske Gulv om Natten, men Pigerne stode saa tidlig op om Morgenen og gjorde [reent]; men nu var der Oliepletter, som ikke vare gaaede af, og saa sagde han, at han vilde nok have Pibeleer derpaa, men vi have andet at bestille, saa han maae selv sørge for Pibeleer. Søndag og Mandag var Kokkepigen sengeliggende, saa jeg havde meget at gjøre. Der var Sammenstød igaar i Nærheden af os³, de hørte hvert Skud næsten, men vi saae kun en Mængde danske Fanger eller Overløbere, ingen tydske Saarede, men de have ogsaa Lazareth i Nybøl.

Mandag Middag kjørte H. til Flensborg, hvor han blandt andre Besøg aflagde Et hos Friherre v. Zedlitz⁴ for at tale om den store Mangel paa Straa her var i Sognet; han var meget høflig. Derimod hørte H., at Onkel Emil⁵ sad i et Tyvehul og blev saa lumpent behandlet, og Pastor Bülow var ogsaa i Arrest, idag er han imidlertid blevet seet, hvad, saa er han vel fri igjen. Hvor det var deilig at faae Brev fra Emil, 3 paa eengang bragte H. mig og en Masse til hele Adsbøl

¹ Den preussiske Major Cramer (Der Deutsch-Dänische Krieg II, 677 f.).

² Jvfr. S. 73.

³ Om det voldsomme Angreb paa den danske Forpostlinie den 22. Februar se Den dansk-tydske Krig II, 132 ff.

⁴ Den preussiske Civilkommissær i Slesvig Ottavio Athanis Baron v. Zedlitz.

⁵ Formentlig By- og Herredsfoged i Haderslev, Etatsraad Emil Hammerich (1801-77), der var gift med Fru Gads Faster Louise Charlotte Amalie Tvermoes († 1890). (Velvillig Meddelelse fra Rektor Carl Gad).

By, tillige med Aviser, som vi slugte med Begjærighed, men desværre var der ingen Trøst og Haab om snarlig Befrielse. Preusserne tale altid om, at de fare saa lemfældig frem, og bebyrder ikke Landet med Udgifter, men desværre kan vi ikke mærke noget til den Anskuelse. Rigtignok har vi faaet Løfte om noget Straa, og idag have vi faaet $\frac{1}{2}$ Favn Brænde ind i Gaarden, som omtrent kan vare i 2 Dage, da der fyres i 10 Steder Dag og Nat, og omtrent 7 Favne have de brændt af vort Forraad foruden Bænke og Andet, hvad de faae Fingre i.

Nu er der kommet en rigtig Herredsfogd Petersen¹ i Graasteen, som er tydsk naturligviis. Vi vide ikke, om Kragh² er reist. Birds³ have været saa venlige at tilbyde os at tage Hother og Aage⁴ ind til dem, hvad der er meget fristende for mig at tage imod, men H. synes, at det er for megen Uleilighed for Fremmede, da det jo kan vare længe.

Imorgen skal vi atter skifte, jeg har foresat mig at bide Hovedet af al Skam og sende en Regning ind til al det Kram for Smør, Sukker, Fløde, The og A[It], hvad de have faaet hos mig, thi ellers reise de uden videre. Nu faae vi see, hvordan det gaaer, thi jeg har dog henvend 10 rd. Udlæg hver Uge foruden mangfoldige Ting, og det er dog rasende ærgerlig, da de Mennesker jo have høie Gager.

Torsdag 25. [Februar].

Jeg blev da sparet min Uleilighed ved, at Tjenerne kom ind og spurgte, hvormeget de vare skyldige, og den næste Indqvartering var Major Hühner med Tilbehør, som foer os imøde og udtrykte sin mageløse Glæde over atter at være kommen tilbage til os, trykkede mig i begge Hænder og klappede os, kort sagt, var henrykt, hvilket blev udtrykt med tydsk Veltalenhed.

Jeg kunde jo ikke bare mig for at lee, hvad han vel antog for Glæde hos mig med, og saa bad han meget høflig, om jeg vilde skrive op, hvad jeg lagde ud for dem, thi de generede sig for at forlange, naar de ikke kunde betale det. Denne Erfaring har jeg nu imidlertid

¹ Christian Petersen fra Augustenborg, „en skikkelig og uskadelig Slesvigholstener, der ikke gjør andet Ondt, end hvad han bliver tvungen til“ (M. Mørk Hansen, anf. Skrift S. 97).

² Jvfr. S. 75.

³ Formentlig den engelske Konsul, Købmand F. C. Bird, Marienstrasse 71, Flensborg (Jørgen Nielsen, Adressbuch der Stadt Flensburg für 1861, 1861, S. 8).

⁴ Sønnen Aage Gad (1859–1932), siden Sognepræst i Karlebo (Ulf Gad, anf. Skrift S. 56. Paul Nedergaard, Dansk Præste og Sognehistorie I, 430). Om Hother S. 69.

ikke gjort i denne Tid. Dog er det mig meget kjært, at det kom fra ham selv, thi da H. ikke har den mindste Indtægt, og hans kongelige Gage udebliver, saa er det jo dobbelt besværlig at have større Udgifter, end det er høist nødvendigt. Forresten gaær vi da ikke altid med alvorlige Ansigter, thi der er jo ofte nette Mennesker iblandt, som vi ere rigtig venlige imod, de ønske da gjerne at være hjemme igjen. Igaar fik vi Underretning om den stakkels Bülow og Inspecteuren endnu ere i Fangenskab inde [i] Graasteen, de boe paa Loftet hos en Jøde, skal have det saa usselt, og der staaer bestandig 2 Soldater udenfor deres Dør. De maae ikke komme hjem, førend Skandserne ere tagne, saa det kan jo vare længe. Hvor er det dog trist, at man ikke kan hjælpe, hvor man saa inderlig gjerne vil.

Igaar kom her een af vore D. Soldater, som strax havde strakt Gevær og var blevet fanget, og der hørte jeg selv, hvorledes han blev frigivet og fik Lov til strax at reise hjem. Hvor er det dog en Ulykke for vor Armée, at den ikke kan stole paa alle de Holstenere og Slesvigere, og navnlig naar de vide, at de blot behøve at give dem tilfange for derved at blive fri. Saa sige Preusserne: „die armen Menschen“.

Her er ellers roligt i disse Dage, naar mon der dog skal gjøres et ordentlig Udfald? Jeg er da fuld af Haab om, at de kan faae ordentlig paa Hovedet, men Prinds Friederik skal have yttret, at før han har mistet 50,000, betænker han sig ikke.

Søndag d. 29 Februar.

Det er rigtig gaaet godt med disse Mennesker, som nu forlod os idag, de have daglig udtrykt deres Tilfredshed i alle Retninger, men meest holdt de dog af den russiske Maskine til Grog og den store „dänische“ Lampe, jeg har nemlig faaet min Modérateurlampe omgjort til Petroleum, og den lyser saa udmærket.

Afløsningen var desværre Major Cramer og den grove Doctor Strich og de uopdragne Leutenanter, men rimeligviis er det kommet dem for Øre, at vi have beklaget os til Andre over dem, thi Majoren har gjort Forsøg paa at skaffe et andet Qvarteer, men det var forgjæves. Nu er det Aften, og jeg har slet ikke seet dem endnu, deres Tjenere koger og steger hver til sin Herre.

Vi vil ogsaa forsøge at lade deres Opvartere gjøre reent hos dem for ikke at udsætte Anna og derved os selv for deres Raahed og Grovhed. De Menige ere akkurat som Herrerne, de storme Kjøkkenet, ere uartige til det Yderste, men de have ogsaa gjort dem almindelig

bekjendte ved deres Opførsel, og Preusserne sagde om dem, at det Hele var et slet Chor. Jeg havde den Glæde ved disse Sidstes Ankomst at hilse paa min Bismarck, der var som saameget Andet bortført som brugelig, og jeg har nu godt Haab om at faae den til mig igjen. Det er de utroligste Ting, som de bemægtige sig.

Idag fik jeg atter Brev fra Emil¹, han skriver saa kjærligt, men er dog vist meget urolig for os, det er ret kjedelig, at ingen Breve ere komne til Kjøbenhavn. Jeg arbejder meget i denne Tid, men jeg er saa rask, endog naar Aftenen kommer, og vi have drukket Thee, saa er jeg saa træt, men saa gaer jeg ogsaa iseng Kl. 9 for at begynde tidlig igjen næste Morgen. I denne Tid faae vi rigelig Aviser; det er meget rart for os. Hvor dog Intendanturen bliver medtaget! De tyske Soldater blive udmærket forpleiede!

7 Marts.

Det er længe siden, at jeg har haft mit Papir fremme, men deels har jeg haft endnu mere at bestille, da Kokkepigen har forladt os, vred over, at jeg vilde have, at hun og Malkepigen skulde sove oppe i Strygestuen, de vilde blive liggende i den lille Børnestue, hvor vi i de første Nætter havde lagt dem paa Gulvet, men nu, da det drager i Længden, ansaae jeg det for skadelig for Wiggo at ligge i det beklumrede Værelse; og deels blive vi saaledes ærgrede, fra vi staae op, til vi gaae iseng, at det er umulig at samle det skriftlig, men undertiden² synes jeg dog, at det er al det usleste, er lutter uopdragne Mennesker, vi træffe, thi jeg synes dog, at man kan ikke skrive Alt paa Fjendens Kappe.

Vi have igjen haft 3 Partier, som have været her før, kun med Undtagelse af en Major Krohn³, som nok fortjener en lille Beskrivelse. Han er Holstener og kan Dansk; vi mene, at han er en Forræder fra 1848, han er en høi bredskuldret Mand, men saa uforskammet mod enhver Dansk, at man ikke kan gjøre sig Begreb derom, og saa var der ikke 1 Qvarteer paa Dagen, hvor han ikke skulde have noget lavet i Kjøkkenet. Han endte idag med at commandere os ud af Dagligstuen, der skulde ligge 50 Mand foruden de 50, vi ellers fik, men han fik dog ikke den Glæde at faae sin Villie igjennem. Vor stakkels Wiernervogn commanderede han ud paa Møddingen, den generede

¹ Jvfr. S. 81.

² Dette Sted synes forskrevet og Læsningen usikker (ustandselig?).

³ Den preussiske Major Krohn af 24. Infanteriregiment (Der Deutsch-Dänische Krieg I, 139, 143; II, 536).

ham i Gaarden, og da jeg havde været i Flensborg igaar, og det var en øsende Regn og bælmørkt, da jeg kom hjem, saa blev Vognen holdende i Gaarden i Nat, men saa imorges kom der Bud, „at han (Majoren) befalede, at Vognen øiebliklig skulde ud af Gaarden“. Kan du ikke forstaae, kjære Moder, hvorledes det koger og bruser i Blodet ved saaledes at blive behandlet i sit eget Huus, og nu kan vi godt vente denne Major engang igjen i Qvarteer. Jeg bragte Hother igaar ind til Birds og bad dem melde ham i Skole. De toge saa kjærligt imod mig, og det gjorde saa godt at sætte sig ned og spise, uden at Maden er forgiftet af Haan og Ydmygelser.

Da jeg kjørte ind med Drengene, svigtede Modet mig, og jeg græd saa bitterlig; det gjorde godt at faae lidt Luft, jeg skulde købe saa mange Ting ind, da Graasteens Kjøbmænd ere saa uforskammet dyre i denne Tid, saa jeg havde ikke megen Tid at opholde mig hos de venlige Mennesker. Hother lovede mig, „at han vilde være saa artig, som det var ham mulig“, og jeg veed intet Huus, jeg hellere seer ham i end hos Birds, og Fru Bird lovede ganske at ville betragte ham som sit Barn, og hvis de kom til at reise til Kjøbenhavn, da at tage ham med og aflevere ham paa Kultorvet¹. Jeg hastede med at komme hjem, hvor jeg da ogsaa blev modtaget af Henriks aabne Arme, og var glad ved atter at være hjemme, thi skjøndt her er mange Gjenvordigheder at kjæmpe mod, saa har jeg dog ingen Ro til at være borte.

14 Marts.

Ugen er gaaet ganske som den foregaaende Tid, de forhen omtalte Officere ere næsten Alle komne igjen, og Ærgrelserne ere heller ikke udeblevne. Det er deilig for mig at vide, at Hody har det saa godt hos Birds og gaer i Skole, de smaae Børn kan bedre lege allene. Det lader til, at vi skulde faae en lille Hvile med Indquartering. Grev Hacke med sin Troup brød op i al Hast igaaraftes for at drage videre frem, saa Stabene skulde nu ligge i Nybøl og Stenderup, i hvilken Anledning Tydskerne maatte rykke deres Forposter videre frem, hvorved de ere stødt paa Vore, og adskillige Vogne med Saarede ere kjørte skridtviis forbi.

Afløsningen bestod af 30 forsultne Mand fra Cöln, som vi maatte bespise med Smorbrod og Kaffe baade Aften og Morgen, men det skeete i al mulig Ro og Orden 10 ad Gangen. Der kom en meget net

¹ Enkefru C. F. Tvermoes boede i Frederiksborggade 1 (Hjørnehuset af Kultorvet Nr. 17).

Underofficeer og spurgte meget høflig, om vi ikke kunde gjøre det, da Folkene kom gaaende fra Flensborg og Intet fik udleveret før den næste Dag. De vilde naturligviis betale, hvad det kostede os; jeg gjorde det om Aftenen for 8 R , om Morgenen, da de havde mere Appetit, for 9 R 8 S . Det lod dog til, at de fandt, det var en maneerlig Betaling. Vi drive en simpel Kro, sælger en Kop Kaffe med Smørbrød til for 6 S , men Mælkehandlen er den bedste Handelsar[tikel?], saa det er Skade, at vi ikke [have] saameget, men før i April kan vi ikke vente mere.

Her kom kun 3 Officerer, hvad de hedde, veed vi ikke; naar de flytte hver 2 Dage, saa glemmer man næsten at faae det at vide. Alle de store Vogne ere nu borte, og ingen Ordonnantser komme sprængende herind, Gaarden er tom, men alle Cavalleristernes Heste have vi. Her har været en mærkværdig Ro idag, da Mandskabet rykkede ud paa Arbeide Kl. 7 i Morges, og Officerene nu først Kl. 8 kom hjem til deres Middagsmad, som de havde bestilt færdig til Kl. 1. Majoren siger, at han skal bort imorgen, saa slippe vi vel ikke saa godt igjen. Her er begyndt at komme Straaleleveringer, men Soldaterne faae ikke saa let fat paa det, som da de toge det hos os, medens vi havde noget.

Mit stakkels Linned lider grulig under al dette Leben, naar Officerene mangle Baand, genere de dem ikke for at skjære Baandene af Pudevaarene, og overstænke Dugene med Blæk.

Alle Lærerne ved Latinskolen i Flensborg have jo nu faaet deres Afsked¹, man kan jo ikke andet end tænke: naar kommer Touren for til os?

15 Marts.

Hvilken mageløs Dag vi have haft idag! Imorges reiste Officerene med nogle Menige, saa vi beholdt kun 13 Soldater, som have god Plads at koge i Vadskerkamret paa Trefoden, saa vi have næsten ikke mærket dem. Jeg skylder min gode Conduite imorges, at jeg fik 8 R , som jeg havde leveret i Smør og Sukker. Den ene Officeer, en Hauptmann, var nemlig taget væk igaar Aftes uden at spørge, om han skyldte noget, og uden „Farvel“, og imorges gik Tjeneren og pakkede ind for sin Major, og da vi spurgte om, hvor han var, svarede han, at hans Herre kom snart igjen; det blev Anna og mig lidt mistænkelig, da Kufferterne kom paa en Vogn, og saa sagde ogsaa en Under-

¹ Den 1. Marts blev Rektoren og 15 Lærere ved Flensborg lærde og Realskole afskedigede (Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske Invasion, 1864, S. 95).

officeer, at Major Henderwirk¹ kom ikke tilbage mere. Gal paa ham var jeg i Forveien, da det var ham, som havde skaaret Baandene af Pudevaarene den foregaaende Nat og været uforskammet over, at vi ingen Æg havde i Huset, saa da Tjeneren kom for at hente 2 Ø Oxekjød, Kaffebonner og andet, som Majoren og Adjudant skulde have haft, hvis de vare blevne her, saa nægtede jeg at udlevere det, idet jeg sagde, at Majoren havde ikke betalt, hvad han havde forlangt, saa jeg beholdt disse Fødemidler. Soldaten blev forbløffet og gik og hentede sin Underofficeer, som da høffig bad mig skrive en Regning for Major og Adjudant, hvilket jeg saa gjorde, qviterede og fik saa mine 8 #, hvorpaa jeg udleverede Sagerne.

Man bliver vant til Forholdene, og du seer, at jeg ikke er saa forknyt af mig. Samme Mand havde paa sin Vogn en hvid Vandkande, som han vistnok ligesom de danske Soldater „har reddet et Sted“, og den brugte han [ved] Bordet til at drikke Øl af, nu er den blevet her tilbage, saa jeg erklærede netop Henrik, at nu havde jeg „reddet den“. Begreberne kan i Sandhed blive lidt forvirrede om, hvad der er Mit og Dit, thi vi løbe undertiden og stjæle vore egne Ting rundt om, thi naar vi bede om dem, faae vi dem ikke.

Denne gode Dag er rigtig blevet benyttet; vi have faaet Tæppet af Dagligstuegulvet og ere glade over at være blevne fri for al det Støv, som det Hamptæppe samler, og have rumsteret rundt om, thi denne Herlighed varer jo ikke længe.

Henrik har haft et par Begravelser og Barnedaabe i denne Tid, men Kirkerne kan han ikke komme til. Der er nu samlet en uhyre stor Styrke ved Nybøl og deromkring, og man siger, at der atter idag skal have været kjæmpet lidt, men vi have ingen Skud hørt. En Underofficeer sagde idag, at Preusserne havde lidt saameget igaar, da de vare gaede lige af Chausséen, saa Danskerne havde fyret med Kanonerne paa dem.

D. 18 Marts.

Endnu have vi det godt, hvor er det deilig atter at kunne trække sit Veir, ganske fri for Indquartering ere vi ikke, da vi have henved 30 Mand, men det er Menige, som koge og brase i Vadskerkamret og ere ganske maneerlige i deres Fordringer, saa de genere ikke saameget, hvorimod vi ingen Officere have, og det er en mageløs Lettelse; det kan jo ikke blive ved, saa vi maae nyde Øieblikket.

¹ Den preussiske Major Hendewerk (Der Deutsch-Dänische Krieg II, 385, 398, 478, 480, 501).

Vi forstaae ikke, hvor alle de Mennesker kan faae Plads saa nær ved vore Skandser, de slaaes daglig, og mange Fanger og Saarede gaae og kjøre her forbi, men Hovedangrebet skal efter de Meniges Udsagn være Søndag, Mandag eller Tirsdag, da Kongen af Preussen skal have Alt i Fødselsdagspresent¹. Gud give vor lille tappe Hær Styrke og Udholdenhed, men den maae dog døie meget ondt ved at ligge under aaben Himmel paa denne Aarstid. Man fortæller her, at Tydskerne kjøre deres Saarede bort om Natten, da de ikke vilde være ved, hvor stort Tab de lide.

D. 19 Marts.

See saa, nu er det forbi, nu have vi det samme Leben igjen, med Officere og 42 Menige og Heste, de kom idag og skal allerede imorgen afløses af Andre. Vi ere ikke at misunde i nogen Henseende, thi vore egne Tjenestefolk ere, som de ere besatte, naar jeg undtager Anna, som er prægtig og utrættelig i enhver Henseende, saa ere Karle og Udpige ganske utaaelige og mene, at i Krigstiden kan de gjøre Fordringer og drive, saameget de vilde. Ved den mindste Modstand vil de reise af, saa Enden bliver maaskee, at vi sidde her allene med Anna.

Jeg har idag haft den Opmuntring at høre fra Fru Bird, at Hother havde det saa godt og var en elskværdig Dreng. Jeg længes jo stundom lidt efter ham, men er Birds overordentlig taknemlig, fordi han er der.

21 Marts.

Nu er Antallet voxet over 100 Personer, ikke et Hul haves, hvor der ikke er belagt. Det er 4 Partier, Polakker, Preussere, Whestphalere og Brandenburgere. Polakkerne blive ringeagtede af de Andre og udskjeldte for Tyve, deres Tungemaal kan jeg slet ikke forstaae.

Her er blandt Underofficerene Een, som er fiin paa det og skal have det bedre end de Andre. Det gaaer efter Omstændighederne ganske ordentlig til, Vanen gjør jo ogsaa meget, og Henrik har en udmærket Maade at omgaaes Folkene paa, og derved udrettes meget mere, end [ved] at gjøre sig modsætsig. Det gode Veir hjælper jo lidt i disse [Dage], Folkene ligge rundt om i de 3 store Møddinger, der efterhaanden har dannet sig i Gaarden, og slikke Solskin. Nogle gaae om Formiddagen paa Skandsearbeide. Endelig [faae] vi igjen

¹ Om Kampene ved Dybbølstillingen 18. Marts og følgende Dage se Den dansk-tydske Krig II, 262 ff.

nogle Blade fra 16 og 17de, vi have nu hver Dag hørt det dundre, men vidste kun, at Tydskerne havde Dybbøl By i deres Magt. Mon det er mulig, at vi kunne holde Skandserne? Jeg er saa bange for, at vi ikke kan holde ud i Længden; vi have hørt fortælle idag, at de havde taget Fredericia¹.

D. 22 Marts.

Uh ha! Det har været en ubehagelig Dag, her er saa overfyldt, og Kjøkkenet har været propfuldt hele Eftermiddagen, og er der Mælk, stjæle de den; er det Huusgeraad, løbe de med det; her er ingen Officere, og jeg maae næsten sige desværre, thi saa havde jeg dog maaskee ikke maattet udlevere 3 Senge. Der kom nemlig en Officer i Eftermiddag og bad Hr. Prediger, om han ikke vilde være saa god at lade ham faae 3 Bettstellen und Kleidern. Hr. Prediger gjorde naturligviis saamange Omstændigheder, som var tænkelig, og anførte, at maaskee i Morgen kom her Officere, som vilde fordre det hos os selv, og naar vi da Intet havde at byde dem, saa bleve de ubehagelige. Saa bukkede han og sagde, at han vilde hellere bede om dem end requirere dem, han havde Folk med sig; saa hjalp der ingen Indvendinger mere, men vi slap dog med Sengeklæder til een Seng, men 3 Senge Lagener forlangte han med, og jeg svarede, at jeg kun havde smudsige, da man ikke kunde vadske i denne Tid. Saa reiste hans Folk af med vor Eiendom, og han bukkede og skrabede ud for mig og takkede for den Freundligkeit o. s. v., og jeg kjæmpede et Øieblik, men Klogskaben bød mig at tie og bide i mig.

De bare dem over til Degnens, hvor han laae i Qvarteer, vi vare endog saa høflige at foreslaae ham at ligge her hos os, men forgjæves; vi ere temmelig forvissede om, at det er det Asen af tydsk Degn, som har givet ham Anviisning paa os, da han vidste, her ikke var Officere. Men lad ham komme til at føle, hvad det er [at] holde saamange Senge med rene Lagener hver 2-3 Dage, saa kunde han dog maaskee komme til at fortryde sin Hjælpsomhed, og nu tage de, vil jeg haabe, hans Sengeklæder og lægge i de tomme Senge, thi han har nok paa Kistebunden.

Skjærtorsdag d. 24 Marts.

Foruden den igaar omtalte Indquartering er idag ankommet 7 Officere med 7 Burscher, Underofficerer og en Mængde Mandskab

¹ Dette var dog ikke rigtigt, men den 20. Marts fandt et heftigt Bombardement af Byen Sted.

og Heste, og tilsidst kom et ældre Fruentimmer, som spurgte, hvor hun skulde være. Man kan kun ved at være midt i denne Vrimmel gjøre sig en Idé om, hvad det vil sige. De sidst Ankomne ere af Garde-Cawaleriet, høie, smukke Folk, og ved Siden af dem seer Polakkerne endnu grimmere ud. I Formiddag var en Polak rasende uartig og høitalende mod H. Han vilde melde ham hos Prindsen, han kjendte hans Sindelag, og han havde sine Instruxer, og vi turde ikke tale Dansk indbyrdes, ligesaa lidt som Confirmanderne maatte undervises paa Dansk o. s. v. i en ubeskrivelig Fart. Henrik svarede ham aldeles rolig, saa han havde ikke engang den Fornøielse at ængste os, thi vi loe ad ham. Vi have Haab at blive Nogle qvit i Morgen, thi dette er jo for galt.

Qvindemennesket var en Marketenderske, der altid fulgte med disse Folk og vadskede og kogte for Officererne. Hun blev velfornøiet med at faae Vadskerkamret anvist, men imorgen har vi hende vistnok i Kjøkkenet med hendes hele Menage, saa vi lukke endnu mere, naar det er mulig. Polakkerne stjæle grulig, og i Morges havde Anna den Sorg, at de havde brækket Mælkeskabet op og taget Mælk og Mælkepenge, ja Kaffe af Skorstenen. Alt løbe de med, jeg forudseer, at hvad de ansee for brugeligt, det marscherer af med dem.

Langfredag eller Stillfreitag, som Tydskerne kalde den, have vi just ikke tilbragt saa meget stille. Kjøkkenet har hele Dagen været propfuldt, og jeg var glad over at faae kogt en lille Gryde med Sago-suppe, som vi saa [for]tærede til Middag. Det er det Samme næsten, hvad man spiser i denne Tid, thi alt det udenoms Bryderie, som kommer paa Maden, fordærver den dog, – vor Eftermiddagskaffe er vort bedste Maaltid. Her er ryddet op endnu mere hos os, idet der kom en Officeer og forlangte Nøglen til det Loft, hvor vi havde Tørv over Kjælderen. Han fik den, og øiebliklig „heraus“ med Alt, hvad der var. De stakkels Tørv, der vare tilbage, var vor Tilflugt, naar det kneb, thi det er jo besværligt at brænde vaadt Træ altid. Lidt fik vi saa op paa det andet Loft, men mange gik tabt, saa var jo Kjælderen stoppet fuld af Bøtter og Kar, som vi hidtil havde befriet for Luerne, men nu, Døren var aaben, var det jo altfor udsat, saa maatte det ogsaa flyttes, og saa forlangtes der endogsaa Æblekammeret, thi Strygestuen og Moders lille Værelse og et Lukaf ind under Taget er opfyldt, men det blev vi jo i Øieblikket fritaget for at udlevere, og jeg veed ikke, hvor vi skulde stoppe Alt det hen, som det er fuldt med. Polakkerne kom ikke bort idag, de have skjændtes dygtig med Garderne, men imorgen er det nok vist, at de reise, men saa

kommer det Gardere istedet, derfor er der vel skaffet saameget mere Plads.

Madammen har kogt og braset i Kjøkkenet, men dog opført sig høflig og maneerlig, men saadan en Huns pion er dog en forbistret Tingest at have i Huset. Hun staaer meget høit hos Officererne – der er 8 –, da hun laver dem god Mad og har Lov til at udvælge det Bedste af al Kjødet. Officererne genere os ellers ikke, da de have Alt med, Tintallerkener, Knive o. s. v., og deres Tjenere opvarte dem, de 5 ligge paa Straa. Det var saadant et yndigt Veir idag, saa de bare et Spillebord hen under Æbletræet og drak Kaffe der. Jeg havde ikke tænkt, at Fjender skulde indvie den nye Siddeplads.

Tirsdag [29. Marts].

Bestandig det Samme. Polakkerne rykkede ud, men i samme Øieblik var Gaarden fuld af Gardere, og idag er der kommet 100 Mand til, saa Antallet er omtrent 170–180 foruden 9 Officerer. – Qvinden har Udsalg i Kjøkkenet, saa vi trænge os frem for at faae det Mindste, det er jo næsten en Umulighed at faae kogt lidt Middagsmad, endsige at faae kogt Vand. De stjæle det, naar blot Anna viger fra Kjødlen, ja, havde vi ikke hende, saae det galt ud, hun er mageløs flink. Konen tager Knive og Kopper og Alt, men vi sige dog, at hun kunde være værre, end hun er, thi hun er dog ganske høflig. I Formiddag var det Skjænds- og Slagsmaal i Kjøkkenet mellem de nye Folk og Gardisterne, og det var hendes Skyld. Nu iaften er der kommet kjørende en Marketendervogn med 2 Hamborgerjøder paa, som blive her; de høre til de sidstankomne, de sidde inde i deres oplyste Vogn og taler uafbrudt ud til Soldaterne, som iforveien ere fulde, saa her synges og skraales overalt. De Nye have tilbragt 16 Dage i Broager Skandser uden synderlig Levemaade og ført ret et Hundeliv, nu kom de her efter 2 Miles Marsch og fik strax Brændeviin uddeelt, og da de havde tomme Maver, drak de det ud strax. Nu siges her i al Hemmelighed, at de skal op i Nat, da Skandserne nu skal stormes¹. Der er Adskilligt, som tyder paa, at det er Tilfældet, saa Gud give, at de Danske nu ikke blive overrumplede, men kan holde ud. Vi vide jo Intet med Vished om, hvorledes det er gaaet os i disse Dage. Kun det er vist, at Tydskerne have lidt grumme meget, og mange Vogne ere kjørt her forbi med Saarede. Her er tilsagt at møde i Adsbøl 98 Vogne idag.

¹ Den 7. April paabegyndtes den heftigere Beskydning af Skanserne (Den dansk-tydske Krig II, 326 f.).

Hvor er dog Krig en rædsom Uting, hvor er det mulig, at den kan finde Sted mellem civiliserede Mennesker! Børnene ere raske, Ellen rigtig sød, og Aage blot altfor meget i Berøring med Soldaterne, men vi kan ikke holde ham inde, nu Veiret er godt. Gud velsigne Fru Bird, at hun tog Hother!

Jeg tjener godt paa Mælk i disse Dage, blot vi havde noget mere, vi sælge for 8–10 R om Dagen, men Smør have vi ikke meget af. Dog har jeg solgt disse Officere 3 R til 3 R H 'et.

1ste April.

Ingen Forandring. Det seer broget ud hos os; der er stjålet 2 Ænder, 3 Høns og Æg hos mig, men det er dog ikke saa galt som hos Wogelsangs¹, hvor de have slagtet 2 Faar med store Lam i. – Der blev da Intet af den omtalte Udrykning. Jeg synes, at de har Folk nok, [og] saa i Eftermiddag fik vi endnu Flere. I Graasteen ere alle danske Mænd arresterede, jeg kan ikke forstaae, at Henrik er fri², og han selv heller ikke, thi det saae galt [ud] her, hvis han var borte. Han mener, at det hjælper ham, at han ikke boer i Graasteen.

D. 6te April.

Igaar fik vi da endelig Brev fra Emil³, men det var rigtignok gammelt, fra den 18de, hans Fødselsdag. – Vi have den samme Indquartering med Qvinden, men det er en Fryd for os, at Preusserne ingen Vegne kan komme med deres Bro. De sige, at „det Bæst „Rolf Krake“ ligger altfor galt paa Luur efter dem“⁴. Igaar vare [vi] i en Fart i Flensborg, da det pludselig blev bestemt, at vi kunde komme hjemmefra, og jeg jo gjerne vilde see til Hody, som da havde det rigtig godt. Der hørte vi megen Glæde over, at de Danske saaledes kunde holde ud i Længden, og der fortaltes, at i Søndags var der bestilt Klokkringning og andre Festligheder, naar de kom som Seir-

¹ Formentlig Gaardejer Thomas Wogelsang i Adsbøl (Holbæk) (Folketællingsliste 1860).

² Den 2. Marts 1864 skriver N. L. Feilberg om Pastor Gad: „Min Præste-Nabo i Adsbøl nyder Beskyttelse af de mægtige Slesvigholstenere i Graasten; han kan derfor være kort for Hovedet mod de Militære, og er det“ (Museum I 1890. S. 36).

³ Jvfr. S. 81.

⁴ Om Planerne om en Samvirken mellem Artilleriet og Panserbatteriet „Rolf Krake“ se Den dansk-tydske Krig II, 330 f.

herrer, og Wrangel¹ havde bestilt sit Tøi sendt efter sig, men heldigviis behøvedes hverken det ene eller det Andet.

D. 16 April.

Det gaaer næsten istaae med mit lange Brev, men Lysten til Fortsættelsen er borte, da det er meget trykkende i Længden at leve i disse Forhold, og Haabet om en snarlig Afslutning trækker sig mere og mere i Baggrunden; vi see siden 1ste April ingen danske Aviser, og skjøndt vi nu og da faae Fingre i en Tydsch Zeitung, saa bliver man saa kjed af det tydske Pralerie. Saaledes altid kun at høre om Fjendens Meriter og Tapper- og Drabelighed er i Længden utaaelig, undertiden kan man jo lee, men naar saa vi see alle de mange Fanger gaae herforbi, saa kan vi jo dog vide, at det ikke er altid Løgn.

I Huset har vi det ganske maneerlig, 50 Mand af det samme Hold som sidst og de samme Officere. Qvinden jog de væk for en 8te Dage siden med hendes haabefulde Søn, en rædsom Dreng paa 14-15 Aar, der stjal *Alt*, hvad han saae, og da Moderen snød Office-rene for grovt, saa kom de og bad, om vi vilde koge for dem. Det var en stor Gevinst at blive af med det Fruentimmer, men vi fik jo endel mere at bestille, da disse Herrer spise til Middag Kl. 3 og varm Aftensmad, gjerne 2 Retter igjen. Dog er dette at foretrække, hvis blot ikke den ene Tjener var saa utaaelig med at forlange rene Støveklude o. s. v.! Ellers ere disse Gardister nogle nette Mennesker, belevne i en sjelden Grad for simple Soldater. De tillade ikke, at jeg lofter en Thekjedel, og Anna hjælpe de med at feie og skure Kjøkkenbord. Jeg glæder mig til 1ste Mai, da vi saa faae nye Folk, og skjøndt Anna koger fortræffelig nu, saa er jeg dog bange for, at hun tilsidst bliver opslidt, thi hun er lige ufortrøden nu som først og staaer mig overalt [bi], og jeg trænger nu desværre ogsaa dertil; fra 1ste Mai er Anna fæstet som Jomfru, hvilket jeg lover mig meget godt af, hun har jo egentlig været det længe, men i de andre Folks Øine er Titlen nødvendig for at respecteres. Udpigen² viser sig bestandig mere og mere skarnsagtig og er jo rasende over, at Anna, lige siden hun i Efteraaret fik Mælken under sig, har bragt et langt større Resultat. I den senere Tid er Mælkehandlen meget ringere, dog er jeg meget tilfreds ved at sælge for henved 4 R . Æg bliver mageløs betalt, men den

¹ Den preussiske Generalfeltmarskal Friedrich Heinrich Ernst Greve af Wrangel (1784-1877).

² c: en Pige, der paa Landet skal tage Del i udendørs Arbejde (Ordbog over det danske Sprog XXV, 374). Jvfr. S. 88.

Dreng stjal jo 5 Æglæggende Dyr fra mig, og 4 har jeg solgt, saa jeg har kun 10 Høns tilbage.

Det er jo kjedelig for mig, naar jeg ikke selv kan udrette, hvad jeg gjerne vil, men de mange Børn have taget mine gamle Kræfter, saa jeg maae lade mig nøie med at være den Øverstbefalende. Det er jo grulig besværlig med vor Vadsk, nu kan jeg ikke hjælpe mig længere, men maae have en ordentlig Lagenvask, men god kan den ikke blive i Kjøkkenet i det grusomme Vrovlerie.

Henrik arbejder i Haven, men det er jo tvivlsomt, om han faaer godt deraf, men lade Alt ligge, kan [han] jo dog heller ikke. Igaar fik han Tilmeldelse fra Amtmanden, at Pastor Gott¹ skulde indsættes som Provst, og saa begynder han vel at rydde op her. Alle Mennesker her omkring sige, at H. bliver her, da han lige fra første Øieblik er optraadt som en forstandig og besindig Mand, hvis første Opgave var at være Præst og aldrig har stødt Tydskerne ved at vise et taabeligt dansk Overmod². Men, nu faae vi see, hvad Enden bliver, det gjælder jo om at trække hen, thi hvad kan det hjælpe, at Kjøbenhavn bliver overfyldt med de mange Embedsmænd, og Menigheden beder ham bestandig dog endelig blive hos dem.

Onsdag d. 20 April.

Meget have vi oplevet i disse Dage. I Søndags Eftermiddag saae vi atter Brotrinet kjøre herforbi, og hele Natten herpaa var her Uro i Huset og paa Landeveiene. Vore Folk droge ud Kl. 4, og fra den Tid vrimlede Veien af vore Fjender. Der var en Hob, og naar man saa tænkte paa vor lille Hær, og saa saae disse utallige Skarer drage herforbi, saa vare vi jo ikke saa aldeles uforberedte paa Udfaldet³, da vi vidste, hvorledes de første Skandser vare skudte sammen. Det dundrede den hele Dag, og henimod Middag kom nogle Burscher jublende hjem og fortalte, at Skandserne vare tagne, og 10000 Mand stode allerede paa Als. Vi have jo oftere hørt løgnagtige Beretninger, saa vi haabede, at det dog maaskee kun var 1 eller 2 Skandser, de havde taget, men da vi saa kort efter saae Fanger i 100viis komme herforbi, da vidste vi, at det var sandt. Hvor var det dog usigelig

¹ Formentlig Bertel Petersen Godt (1814-85), der 1864 blev Generalsuperintendent for Hertugdømmet Slesvig. Jvfr. C. M. J. Poulsen, anf. Skrift S. 38 f. M. Mørk Hansen, anf. Skrift S. 66, 82 ff., 113 ff., 137 ff. Museum I, 1890 S. 184, 248, 251, 253, 291 f.

² Pastor Gad blev dog afskediget fra tysk Side 17. November 1864.

³ Der sigtes til de bekendte Kampe den 18. April.

bittert og see vore Landsmænd komme afvæbnede; mellem de røde Husarer gik der bestandig 4 Mand og saa Husarerne tilsidst, det fik aldrig Ende, 12–1400 troe vi næsten. Saa senere kom vor hele Indquartering hjem, og da jublede og sang de, saa man næsten ikke vidste, hvor man skulde gaae hen. Hvor er det dog bittre tunge Tider, naar saaledes det ene Haab glipper efter det Andet, saa veed man ikke, hvad der skal blive af vort lille Danmark.

Saa kom Beskrivelserne af al den Jammer og Nød og saa de Fod for Fod kjørende Vogne med vore saarede Landsmænd, thi deres Egne seilede de bort. De Taarer, der randt den Dag, ere de bittreste, jeg har kjendt. Om Eftermiddagen kjørte H. ud paa Valdpladsen med en Officeer, som har deeltaget i forrige Krig og der mistet sit ene Been, og som er saa opfyldt af de Danskes Tapperhed, og han vilde gjerne kjøre derud. Henrik tog saa 6 Flasker Viin og en Krukke med en 12–14 Potter tynd sød Suppe, som kunde lædske de Saarede, og den hældte Ambulancesoldaterne i deres Blikdaaser og gave de Saarede at drikke, idet de bare dem bort.

Henrik sagde, han kunde ikke kjende Skandserne igjen, de dybe Grave vare ved den bestandige Skydning blevne til Grøfter, og hele Terrainet var Hul paa Hul i Jorden. Han talte ikke om, hvorledes der laae Been et Sted og Hoved, Arme og Fingre andre Steder, thi han mener vist, at jeg ikke kan taale at høre tale om disse Rædsler, men Soldaterne havde kun altfor tydelig udmalet det, medens jeg gik i Kjøkkenet og var tvungen til at sørge for Mad til de forsultne Seierherrer. De Saarede bleve forbundne i et Telt paa Marken, da Lazaretterne forlængst vare fulde, og ved Henriks Ankomst vare alle deres Egne forbundne. Det var kun Danske, som laae tilsidst. Tirsdag d. 21 gik H. til Graasteen for hos høie Vedkommende at faae Tilladelse til som Præst, ikke som dansk Mand, at besøge Lazaretherne i Stenderup og Broager. Den blev [efter] endeel Vanskeligheder givet under den Betingelse ikke at drive Politik, og strax om Eftermiddagen begyndte han saa sit sørgelige Hverv. I Stenderup laae 24 Danske, som Alle vare ham inderlig taknemlige for, at [han] vilde skrive til deres Hjem, og om Natten sad han saa og skrev 24 Beretninger til deres Slægtninge.

Næste Dag, det var igaar d. 20, begav han sig tilfods til Broager, hvor der var omtrent det samme Antal Danske. Der traf han Monrad fra Flensborg¹, der bragte os en Hilsen fra Hody, som han sagde var

¹ Kollaborator i Flensborg Christian Ferdinand Monrad (1815–89), siden Redaktør af „Nordslesvigsk Søndagsblad“.

en lille, flink, godt begavet Dreng, men desværre noget døv. Det er et sørgeligt Arvegods, som saaledes gaaer i Arv fra Forældre til Børn, men det gaaer dog med Hody som med mig, at ved Forkjølelse er det meget værre end ellers.

Prinds Frederick Carl kom paa det sidste Lazareth, medens H. var der, og talte til hver enkelt Tydsker, og da han kom til Leutenant v. Kroghs¹ Seng, spurgte han, om han talte tydsch, og L. v. K. svarede „ja“. Prindsen spurgte ham, om han var tilfreds, hvortil han svarede „ja“. De øvrige Danske saae han ikke til, men befalede, at de skulde skilles fra Tydskerne, hvilket de gjerne vil.

De have det ellers saa godt, som det under Omstændighederne er muligt. Kun vil nu H. see, hvorledes det bliver ham muligt at skaffe dem lidt Forfriskninger. Han fik Løfte om, at disses Breve maatte blive sendt med en Parlementair til Sønderborg, for at de ikke skulde blive for gamle.

Torsdag. [21. April.]

Meget træt kom min kjære Henrik hjem igaar Aftes, det var og 2 Miil, og satte sig atter til Brevene, idag bliver han hjemme, men imorgen og paa Løverdag gaaer han saa igjen. Herhjemme gaaer det jo, som det kan, her [er] over 100 Mand og mange Officere. Jeg vil da ikke glemme at omtale, at de fremmede Officere gav H. 8rd. til de danske Saarede.

Her tales nu om, at Østerrigerne skal herved og prøve denne Overgang, som dog heldigviis igjen er mislykket, Tiden vil jo vise det. – Her vises os flere Ting, som Soldaterne have taget paa Skanderne, og de fortælle meget om alle de Levnetsmidler og fulde kogende Gryder, som tyde paa, at de Danske vare blevne overraskede.

D. 28 April.

Igaar bleve [vi] da fri for nogen og 50 Mand, men vi ere ikke fornøiede dermed, thi der staaer nu saamange Qvarterer tomme, da en Masse er gaaet til Jylland, saa vi synes, at det sidste halve 100 gjerne kunde flytte med de mange Officere. De have nu været her saalænge; imidlertid er det heldig, at det er gode Folk, saa det gaaer dog ganske ordentlig. Den 24 April gik saamæn efter Omstændighederne ret net. Det var et deiligt Veir, og da Henrik skulde kjøre hen

---

¹ Formentlig Sekondløjtnant (ved 6. Kompagni) J. C. C. Krogh (Den dansk-tydske Krig II, 396).

at døbe et Barn, toge Aage og Ella og jeg med og nøde ret den deilige Kjøretour, som jo er noget ganske Nyt. Tirsdag Morgen kørte Henrik til Flensborg med 3 Officere i sin lukkede Vogn for at bringe den hen et Sted, da den er blevet saa ødelagt af altid at staae ude, og nu, da den brændende Sol kom, blev det reent galt. Saa vilde Officerene lade deres Kjøretøi (en Fohrmand) hente dem. Jeg vilde ikke med, da de sagde en Brædevogn uden Fhedre. Men da Klokken var 1, saae jeg vor egen aabne Vogn blive forspændt, og saa kørte jeg ind med en preussisk Soldat som Kudsk, thi jeg længtes saameget efter Hody, som havde været lidt forknyt, da vi sidst var derinde, og Breve komme os slet ikke mere i Hænde.

D. 30 Mai.

Længe er det siden, at jeg har haft mit store Brev foran mig, og egentlig maae jeg vel søge Grunden i lidt Forsagthed og Modløshed, thi selv under sædvanlige rolige Forhold bliver mit Sind saa usigelig tungt ved saadan en forestaaende Begivenhed¹, og hvormeget mere ikke nu? Vi følte ingen Glæde over Vaabenhvilen², uden forsaauidt, at saa myrdede Folk dog ikke hinanden saalænge, men ellers vilde det jo kun drage Sagen i Langdrag, og Fortsættelsen rimeligviis³ følge.

Den store Lettelse med en lille Indqvartering føle vi heller ikke, thi de 10 Mand, som vi have, skulde nu rigtig gotte og pleie dem i denne Tid, saa der er stadig Kogen og Brasen. Mine Sengklæder har jeg maattet give dem med Lagener til, da de skulde ligge uden Klæder, og man kan jo næsten ikke andet end unde dem efter 3 Maaneders Forløb at komme af Klæderne. – Indvendig have vi en ung Læge.

D. 24 Juni.

Det bliver nu reent glemt at skrive, og dog vil det fortryde mig senere, naar jeg ikke saa godt som mulig udfylder Tiden. Jeg slap ved Doctor Bhenin, som levede med os som Søn i Huset. Han havde allerede flere Gange inden Vaabenhvilen været inde hos os at spille paa Claveer og see til Børnene, som vare begyndte at skranke, thi han havde tilbragt 7 Uger her iforveien sammen med sin Hauptmand og øvrige

¹ En forestaaende Fødsel, jvfr. S. 98.

² Londoner-Konferencen fik gennemført en Vaabenhvile fra den 12. Maj at regne.

³ Ordet er paabegyndt som „sandsynligviis“, men fortsat paa den i Teksten angivne Maade.

Officere, men da kjendte vi ham ikke. Nu synes vi, at det var saa besynderlig at tage og opvarte ham allene, saa hvor meget det end generede mig i Begyndelsen, saa tog vi ham ind til os til alle Maaltider med Undtagelse af Morgenen. Det hjalp jo, at han var Læge, og snart fik vi desværre Brug for ham til alle 4 Børn, som fik Mæslinger, og derved kom han os rigtig nær, saa vi kom til at holde rigtig meget af ham. Han var nu meget livlig og havde mange Interesser, kun ikke Militairvæsen, det hadede han, og det piinte ham at leve sammen med Officerene, saa han var saa taknemlig over at leve i saadan en elskværdig Families Kreds. Han spillede hver Aften for os, phantaserede i Timer, i Berlin var han Director for en Musikforening, og han var henrykt over en Skat, som han bragte hjem med sig, som vi havde skaffet ham, og den bestod i nordiske Folkemelodier. Saa holdt han ogsaa rigtig meget af at faae sig en Passiar med mig, saa satte han sig ligeoverfor mit Sybord og begyndte næsten altid med at takke for vor store Godhed imod sig, som han ikke vilde glemme sit hele Liv, og vi vare os egentlig ingen Godhed bevidst. Det var ham, som var saa usædvanlig paaskjøn som og taknemlig. – Saa maatte jeg jo altid tale tydsk, og saa kunde jeg altid see paa hans Ansigt, naar jeg sagde noget rigtig desparat, thi lære at tale correct tydsch er mig umuligt; saalænge jeg hader det tydske Uvæsen saa stærkt, saa skader det ikke, at Sproget bliver radbrækket.

Han hjalp at passe Børnene og holdt saameget af dem, og ved enhver Leilighed viste han sin Taknemlighed. Den sidste Uge af hans Ophold her, saae jeg ham ikke, da jeg fik min lille Pige¹ og kom først op den Morgen, da han sagde Farvel. Taarene stode ham i Øinene ved at forlade det Huus, hvor han havde været over et Fjerdingaar, og hvor han nu følte sig saa hjemlig. Han bragte mig et Brev fra hans Mathilde, som takke[de] mig ligesaameget, saa jeg næsten blev ganske undseelig.

Dette Par havde været forlovet i 3 Aar og skulde om et par Maaneder have haft Bryllup, da han blev udcommanderet. Han havde en levende Medfølelse for Alt, hvad vi havde gjennemgaaet, og kunde ikke fatte den Ro, hvormed vi bare Alt.

Saa havde vi et par Dage heelt fri for Indqvartering, men saa kom Freiherr Baron von Goltz² med Adjudant og 20 Menige. Saa

¹ Den 17. Juni 1864 fødte Fru Gad i Adsbøl en lille Pige, der fik Navnet Inger Gad; hun døde allerede den 7. Juli s. A. (Ulf Gad, anf. Skrift S. 57).

² Ikke identificeret. En Række preussiske Officerer af den friherrelige Slægt von der Goltz nævnes i Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser 1877 S. 265 ff.

begyndte det gamle Liv fuldt af Plagerier. Bornene vare stadig syge, Freiherren var bestandig saa uforskammet og overfusede Henrik med Grovheder, men viiste sig saa uopdragen, at Henrik ikke engang vilde ærgre sig derover, men det var jo umuligt alligevel. Han vilde leve saa fiint i alle Retninger, og jeg maatte med megen Anstrængelse skaffe ham, hvad han ønskede, og tænkte jo, at han maatte betale, hvad han fik, men ved sin Afreise erlagde han 1 $\frac{1}{2}$ daglig for sit Underhold, og heldigviis for min Pengepung var han her kun i 8 Dage. Han blev afløst af noget andet adeligt Stads, som imidlertid vare høflige og saa overordentlig tilfredse, de vare her i 6 Dage.

D. 26 Juli.

En heel ubeskrivelig deilig Uge have vi haft uden Tydskere, men i Aften er der meldt en Hauptmand og 8 Mand med Bispising.

Da Henrik Gad 1862 blev udnævnt til Sognepræst i Adsbøl, modtog han et meget gunstigt Vidnesbyrd af Kirkevisitatoriet. Man fremhævede den Nidkærhed, han havde lagt for Dagen som Kateket i Flensborg, idet han havde erhvervet sig væsentlige Fortjenester af den danske Menighed. Man bevidnede hans gode Gaver som Ordets Forkynder og fandt det naturligt, at han nu ønskede en selvstændig gejstlig Virksomhed, hvortil han besad aandelig Fylde og Modenhed¹.

Ogsaa i Adsbøl synes han at have gjort god Fyldest. Hans tidligere Provst Kristen Karstensen udtalte saaledes 1865 om ham, „at Pastor Gad med sjælden Troskab, Dygtighed og Iver har forvaltet dette Embede [o: i Adsbøl]. Han er en velbegavet Ordets Forkynder og har været velanseet og afholdt af sine Sognefolk, ligesom han ogsaa af sine Foresatte har været anseet som en af de værdigste og dygtigste Præster der i Egen“².

Det var da ikke uforstaaeligt, at Henrik Gad selv efter Krigen kunde tænke sig at forblive i sit hidtilværende Embede, men de nationale Modsætninger gjorde det ikke muligt. Allerede den 6. Oktober 1864 søgte han derfor om at blive Præst i Brønshøj-Rødovre. I sin

¹ Slesvigske Ministerium, 3. Dept., Journalsager, 1862 Nr. 224.

² Paategning paa en Ansøgning af 21. August 1865 (og oftere) fra H. Gad (Kultusministeriets Arkiv, Ansøgninger om Præstekald). Provst Kristen Karstensen (1809–82) var Præst i Broager fra 1857, siden i Gelsted-Rorup. Om denne se Niels Lassen, Erindringer, I, 1918, S. 56 f., 106 f. (Portræt S. 56).

Ansøgning gjorde han paa interessant Maade Rede for Forholdene. Det hedder her:

„I dette Embede (o: Adsbøl) har jeg nu virket i noget over to Aar under temmelig vanskelige Forhold, idet Tydske og Danske navnlig i Graasten staae saa skarpt imod hinanden¹, at det næsten er mig selv en Gaade, at det har kunnet lykkes mig at vinde mine Menigheders Hengivenhed. Men at jeg besidder denne, derpaa har jeg navnlig under det sidste halve Aars Trængsler havt mangfoldige og utvetydige Beviser. Hvis jeg kunde vente at udrette nogen Gavn og forvalte mit Embede med den Troskab, som jeg har tilsvoret min Konge, og som ingen Forhold kunde bringe mig til at svigte, da vilde jeg betænke mig paa at søge Forflyttelse, men det er desværre ikke længer Tilfældet. I Graasten har det slesvigholsteenske Parti ved Bestikkelser, Trusler og allehaande Rænker her faaet de fleste Beboere til at stemme paa, at der hveranden Søndag skal holdes tydsk Prædiken, Noget, som jeg ikke kan indlade mig paa med en god Samvittighed, da det er det Samme, som at lukke Kirkens Dør for den største Halvdeel af Sognebeboerne. Jeg har derfor erklæret mine Foresatte, at jeg hverken kunde eller vilde prædike Tydsk i Graasten, og det er derfor blevet betydet mig, at jeg vilde faae min Afsked, og for Øieblikket dreier Spørgsmaalet sig, saavidt jeg veed, kun om at opdrive en Eftermand“.

Som forudset, blev Gad afskediget af den preussiske Civilregering for Slesvig under den 17. November 1864. En Række Ansøgninger fra den nærmest følgende Tid vidner om, hvor trykkede hans Kaar var. Særlig uheldigt var det for ham, at han var blevet afskediget efter Fredsslutningen, hvorfor der af principielle Grunde ikke kunde tiltaas ham nogen Pension fra dansk Side, men blot en mindre Understøttelse (557 Rdlr. aarligt). Ikke uden Grund kunde Gad jævnlig udtrykke Haabet om, at der maatte tages særligt Hensyn til ham paa Grund af de Byrder, der havde hvilet paa ham. Saaledes skriver han i en Ansøgning af 27. November 1865 (om Bredsten), at hans ulykkelige Stilling i høj Grad skyldes „den daværende danske Regjerings Opfordring til mig om at holde ud derovre saalænge som muligt“ (derved gik hans Pensionsret tabt). Han følger til:

¹ Om Sprogforholdene i Adsbøl og Graasten se Holger Hjelholt, Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850-1864), 1923, S. 27 f.

„... næppe nogen slesvigsk Præst har lidt saa meget ved Krigen som jeg; da jeg nemlig var Præst en Miil fra Dybbel, hvor den preussiske Armees Hovedkvarter var, har min Part af Krigens Byrde været uforholdsmæssig stor, og efterat jeg midt i Vinterens Hjerte maatte drage fra mit Hjem, har jeg kunnet detaille[re] mit Tab til c. 3000 Rd. uden Haab om at erholde nogensomhelst anden Godtgjørelse, end den snart atter at blive befordret“¹.

Omsider slog Befrielsens Time, idet Gad under 14. April 1866 blev udnævnt til Sognepræst i det forholdsvis store Embede Løsning og Korning ved Horsens (Reguleringssum 1016 Rdlr.). I Ministeriets Forestilling blev der gjort opmærksom paa, at der ved Forslaget til denne Udnævnelse var blevet taget særligt Hensyn til Pastor Gads „exceptionelt uheldige Vilkaar“. Ogsaa en anden Betragtning havde spillet ind. Stiftets Biskop, G. P. Brammer, havde fremhævet, at der i det paagældende Pastorat fandtes en religios Vækkelsesbevægelse (de stærke Jyder), hvorfor det gjaldt om at beskikke en saadan Præst, at han kunde tænkes at tilfredsstille Menighederne, idet han hverken henhørte til den rationalistiske eller saakaldte nykirkelige Retning. Hertil maatte man anse Henrik Gad for særlig egnet².

For Gads Vedkommende blev Tiden i Løsning og Korning sikkert snart ikke saa lidt af en Skuffelse, og forholdsvis hurtigt begyndte han igen (fra 1872) at søge om Forflyttelse. Allerede 1873 ansøgte han saaledes om Skuldelev-Selsø i Sjællands Stift. Utvivlsomt meget betegnende siger han her:

„Naar jeg Allerunderdanigst beder om Forflyttelse, da er Grunden fornemmeligen den, at jeg nu er Præst for Menigheder, med hvis aandelige Retning jeg ikke kan samstemme, idet en stor Deel af mine Sognefolk høre til de saakaldte „stærke Jyder“ med en udpræget mørk pietistisk Livsanskuelse. Vel staaer jeg i et venligt Forhold til dem, og de høre gjerne min Forkyndelse af Guds Ord, men de paalægge mig et Aag, som i Tidens Længde bliver mig for tungt og utaaeligt. Min hele Virksomhed imellem dem faaer altfor meget Præget af Passivitet, da Livet imellem dem er kommet i en stereotyp Form, og de ikke kunne forstaae eller tillade nogen friere Livsrørelse, medens jeg netop efter min Udvikling og Charakter foler mig kaldet

¹ Præstekaldsansøgninger nævnte Sted.

² Kultusministeriet, 1. Dept., Forestillinger, 1866 Nr. 50.

til bevægelige Forhold, hvor der er en aktiv og praktisk Gjerning at øve“¹.

Skønt Biskop Brammer bestandig anerkendte Gads Duelighed, Embedsflid og hæderlige Vandel, maatte han oftere føle sig opfordret til at protestere imod, at Gad igen skulde opnaa en Forflyttelse, hvortil hans Anciennitet ikke syntes at berettigede ham². Den 10. Marts 1876 blev han dog kaldet til Sognepræst i det anseelige Tranekær-Tullebølle Kald paa Langeland³. Efter ti Aars Virksomhed endte Henrik Gad sine Dage her den 20. Juni 1886. Hans tapre Hustru, der maatte friste den haarde Skæbne inden for et Tidsrum af et Aar at miste sin Mand, en voksen Søn og sin Moder, overlevede ham til den 12. April 1908.

¹ Præstekaldsansøgninger anførte Sted.

² Paa en Ansøgning af 30. Januar 1872 (om Horsens), hvortil Brammer ikke vilde anbefale ham, havde Biskoppen skrevet: „Ved min i Aaret 1867 afholdte Visitats i Løsning-Korning Pastorat holdt Supplikanten en bibelsk Prædiken med Varme og Fyrihed. Da fandt jeg, at han behandlede „de Opvakte“ i Pastoratet paa en venlig, taktfuld Maade og at hans Forhold til dem saavel som til de øvrige Menighedsmedlemmer var godt og ønskeligt. Heller ikke har jeg fra disses Side erfaret Noget om, at der nu var opstaaet eller forestod et Misforhold“.

³ Kultusministeriet, 1. Dept., Forestillinger, 1876, Nr. 43. Ministeriet benyttede Lejligheden til at beklippe det store Embede dels ved at ansætte en Kapellan pro loco, dels ved at paalægge Sognepræsten aarligt at udrede Kr. 2000 til Stiftsmidlerne. Jvfr. Kirkehistoriske Samlinger 6. R. III, 42, 48, 52.